

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Социалноикономическа география”

ПЛАМЕН ГЕОРГИЕВ ПАТАРЧАНОВ

**„ИНТЕГРИРАНО РАЗВИТИЕ НА ПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ –
ПРОСТРАНСТВЕНИ АСПЕКТИ”**

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертационен труд за получаване на
образователната и научна степен „доктор”
по професионално направление 4.4. Науки за земята
(Икономическа и социална география, Регионално и локално развитие)

София, 2015

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание на катедра „Социалноикономическа география” към ГГФ на „СУ. Св. Климент Охридски”, проведено на 04.05.2015 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 27.07.2015 от 10.00 часа в зала № 1 на СУ „Св. Климент Охридски”.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в деканата на ГГФ, стая 254 (северно крило), СУ „Св. Климент Охридски”, Бул. Цар Освободител №15.

СЪДЪРЖАНИЕ

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	4
Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	7
I. Теоретико-методологични основи на изследването на планинските райони.....	7
1.1. Теоретични основи на концепцията за развитие планинските райони.....	7
1.1.1. Понятийно-терминологични бележки.....	7
1.1.2. Интегриран подход, интеграция, интегрирана политика.....	8
1.1.3. Еволюция на идеите за развитие на планинските райони.....	9
1.2. Методологични аспекти на изследването.....	11
II. Планинските райони в Европа.....	13
2.1. Географска идентификация на планинските райони.....	13
2.1.1. Същност и критерии за идентификация на планинските райони.....	13
2.1.2. Типология на планинските райони.....	14
2.1.3. Пространствени особености на планинските райони.....	15
2.1.4. Социално-икономически проблеми и тенденции в развитието на планинските райони.....	17
2.2. Преглед на политиките за развитие на планинските райони.....	19
2.3. Мястото на планинските райони в Общата аграрна политика на ЕС.....	20
III. Планинските райони в България.....	21
3.1. Преглед на изследванията на планинските райони в България.....	21
3.2. Критерии и показатели за дефиниране на планинските райони.....	23
3.3. Място на планинските райони в националното пространство.....	25
3.4. Съвременни предизвикателства в развитието на планинските райони.....	27
3.5. Инструменти за развитие на планинските райони в ПРСР.....	28
IV. Планинските райони в Пазарджишка област.....	29
4.1. Териториален обхват на планинските райони.....	29
4.2. Демогеографски анализ и състояние на селищната мрежа.....	30
4.3. Стопанска структура на планинските райони.....	36
4.3.1. Земеделие, горско, ловно и рибно стопанство.....	36
4.3.2. Икономически производства и дейности от вторичния сектор.....	42
4.3.3. Инфраструктура и услуги.....	45
4.3.4. Секторна структура на планинските райони.....	51
V. Перспективи за интегрирано развитие на планинските райони в Пазарджишка област – пространствени модели, основни насоки и приоритети.....	51
Заклучение.....	54
Справка за приносите на дисертационния труд.....	58

Структура на дисертационния труд

Дисертационният труд е с обем от 175 страници основен текст. Изложението се състои от увод, пет глави, заключение. В списъка на използваната литература са включени 146 източника, от които 97 на кирилица (на български и руски език), 43 на латиница и шест интернет адреса (на английски, немски, френски и испански език). Отделно са включени 54 фигури – от които 31 карти (от тях 14 авторски) и 22 диаграми, 19 таблици и 14 приложения.

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.

Актуалност на изследваната проблематика.

Пространствената и обществена значимост на планинските райони са в основата на постоянния обществен и изследователски интерес към протичащите в тях социално-икономически процеси, тяхната териториална организация и управление. Значителният природоресурсен, демографски и икономически потенциал на планините в глобален, европейски, национален, регионален и локален план, изискват специално внимание от страна на публичните власти и научната общност. Целенасоченото изследване на конкретните пространствени особености на планинските ресурси, тяхното състояние и развитие, стои в основата на ефективното им устойчиво използване.

Руралният характер на преобладаващата част от територията на планинските райони допълнително задълбочава проблемите в демографското и стопанското им развитие, които са породени от ограниченията на природната среда. Така повечето от планинските райони носят белезите на типични рурални райони, които се характеризират със значително изоставане в своето социално-икономическо развитие. Генерираните негативи превръщат тези територии в естествена периферия (суровинен хинтерланд) на урбанизираните ареали и техните центрове в низинно-хълмистите райони. Дори и ролята им на места за почивка и рекреация продължават да утвърждават тяхната периферност чрез преобладаващото разбиране за съхраняване на статута им на „девствени” или „недокоснати” природни пространства, противостоящи или в най-добрия случай допълващи, усвоените от човека и обществото селищни и земеделски територии. Ситуацията допълнително се задълбочава когато планините освен в естествената им роля като природни граници се превръщат и в места за междудържавни политически, военни и др. разделения.

Възможностите за излизане от ролята на периферни и рурални райони са тясно свързани с преодоляването на естествената природна и в резултат от нея инфраструктурна изолираност на планинските територии чрез интегрирането им в рамките на отделните масиви и със съседните пространства. Прилагането на съвременни подходи за интегрирано развитие е потенциална гаранция за туширане на ограниченията в достъпността в и до планинските райони. Това би съдействало за повишаване на тяхната пространствена роля и би позволило използването на потенциала им по-пълноценно, но без сериозни рискове за екологичното им състояние.

Състоянието на планинските райони у нас събужда тревога и загриженост. Те са едни от най-тежко засегнатите от икономическата криза и показват твърде ниско ниво на икономическа активност и качество на живота. Значителната им непригодност влече по-тежки условия за живот и ограничава упражняването на определени стопански дейности, особено от третичния сектор. Основните ограничения в тях са: по-неблагоприятни био и агроклиматични условия; оскъдни по размер и с по-ниско качество поземлени ресурси. Значителни трудности и сложност от екологична гледна точка създават вододайни зони, резервати, паркове, гори със специално предназначение, които са със забранителен или с ограничен режим на ползване. Наличието на значителни размери земи изключителна държавна собственост, утвърдени с чл.18 (1) от Конституцията на Република България, ограничават възможностите на локалните власти в развитието на територията. Поради голямото съпротивление и непроходимост на територията имаме ниска изграденост или липса на основни елементи на инфраструктурата. Значителна част от планинските райони се характеризират и с висока степен на депопулация, ниско качество на живот, изостанал производствен и инфраструктурен базис и стопанска моноструктурност.

С оглед осъзнаване необходимостта от преодоляване на тези негативни процеси са нужни сериозни усилия и действени мерки. Необходима е последователна национална политика за тяхното ефективно териториално устройство, опазване на потенциала и балансирано развитие. Тази политика следва да бъде насочена към постепенно овладяване на процесите на обезлюдяване и замиране на традиционните икономическите функции и дейности. Намаляване изоставянето на обработваеми земи и неефективното използване на останалите планинските природни богатства (водните запаси и др.). Значително намаляване на изсичането на гора, нарушенията на ландшафта и биологическото равновесие, неоправданото строителство и прекаленото туристическо усвояване и урбанизиране на планинските територии.

Планинските райони като част от националното пространство са били обект на внимание на регионалната политика на Р.България. През последните десетилетия са приети редица постановления на Министерския съвет, с които е правен опит да се подобрят отделни условия на труд и живеене на част от населението в тях – главно по южната и западна граница на страната. Отпусканите от държавата субсидии и други мерки са насочвани главно към доплащания към работната заплата, осигуряване на транспорт от местоживеенето до местоработата, административни привилегии за някои

специалисти и други. Поради редица причини голяма част от очакваните резултати не бяха постигнати. Опитът на редица европейски страни и направените изводи от извършените у нас проучвания показват, че при новите социално-икономически условия решаването на по-голяма част от проблемите на тези райони изисква провеждането на специална интегрирана регионална и локална политика.

Обект и предмет на изследването.

Обект на изследването са планинските райони на: 1) Ниво NUTS 0 в европейски и национален мащаб; 2) Ниво LAU 1 и LAU 2, чрез емпирично проучване на планинските общини и планинските землища на населените места от област Пазарджик (ниво NUTS 3).

Предмет на изследването е проучването на методическите основи при дефинирането, типологията и характеристиката на планинските райони на европейско и национално ниво, и проучване на възможностите им за интегрирано пространствено развитие на регионално и локално равнище в избрана моделна територия.

При избора на обекта на изследване ни водиха следните съображения:

- Широкото разпространение на планинските райони в европейското и национално пространство и територия, както и в Пазарджишка област предполага между тях да съществуват общи черти и проблеми в развитието. В същото време особеностите на географската им среда ги прави социално разнообразни и това многообразие трябва да бъде съхранено и развивано. Търсенето на специфични инструменти за разрешаването на проблемите им е наложително, именно заради многообразието им и в името на това многообразие.

- Руралните и планинските райони, като съществена част от тях, са териториите, върху които се осъществява най-мащабната пространствена политика в рамките на Общата аграрна политика на ЕС след присъединяването на страната ни към него. За да бъде ефективна тази политика и да се получи желаният ефект тези райони трябва да се познават, а съответната политика да бъде съобразявана с местните особености като ресурси или ограничения;

- Териториалното разнообразие и наличието на три ясно обособени и компактни географски пространства в Пазарджишка област, две от които преобладаващо и/или изцяло планински (заемащи почти $\frac{3}{4}$ от територията на областта) и едно междинно низинно-хълмисто. Те създават благоприятни условия за превръщането на изследваната територия в моделна за подобни проучвания. Възможността за постигане на висока степен на универсалност, както по отношение на анализа, така и на формулираните политики за интегрирано развитие, повишава значително ролята и значението на подобни регионални и локални изследвания, които издигат престижа и воюват за заслужено място съвременната географска наука в нашето общество.

- Не на последно място по значение изборът е лично обоснован, тъй като авторът е роден и живял две трети от съзнателния си живот в планинския район на Родопите, който заема съществена част от изследваната територия. Познаването на нейните регионалните и локални особености позволява по-задълбочено проникване при проучването и идентифицирането на пространствените проблеми, с редица от които се е сблъсквал лично и познава в детайли.

Цел и задачи.

Целта на дисертационния труд е да проучи съвременните тенденции в социално-икономическото развитие на планинските райони, в регионален и локален аспект и на тази основа да изведе възможните приоритети на политиката за интегрирано развитие на територията на Пазарджишка област.

За реализация на целта си поставяме за решаване следните основни **задачи**:

- Изясняване на понятийно-терминологичните аспекти и теоретико-методологични основи на концепциите за развитие на планинските райони.

- Преглед и анализиране на европейската и национална практика при изясняване същността и критериите за определяне и типология на планинските райони.

- Анализиране на съвременните пространствени особености, социално-икономически проблеми и тенденции в развитието на планинските райони в ЕС и България.

- Изясняване на пространствените особености в развитието и обхвата на планинските райони в Пазарджишка област.

- Установяване на съвременното състояние на демографските процеси и селищното развитие в планинските райони на изследваната територия и оценка на основните географски фактори, които им влияят.

- Анализирани на промените и съвременното състояние на секторната структура на стопанствата на планинските райони в проучваната територия във връзка с възможностите за интегрирано икономическо развитие.

- Анализ на териториалната изграденост и състоянието на елементите на инфраструктурата в планинските райони като пространствена основа за интегрирано социално-икономическо развитие.

- Разработване на основни насоки и приоритети за развитие на планинските райони, основаващи се на предложения за развитие на алтернативни стопански дейности, заетост и доходи за местното население.

Основна хипотеза на изследването е, че в социално-икономическото си развитие и възможностите за неговото интегриране, планинските райони в проучваната територия си приличат с редица планинските райони в националното пространство, но се различават от огромната част на планинските райони в Европа. Като аргументи за такава хипотеза са различните икономически условия, при които са се развивали тези територии у нас и в ЕС (планова икономика, централизирано управление, липса на частна собственост върху земята и производствените мощности, а в ЕС - пазарна икономика, демократично управление, стимулиране на предприемачеството и бизнеса). Всичко това е дало отражение върху съвременните пространствени характеристики на развитието им и е допринесло за оформянето на определени особености и проблеми, преодоляването на които е възможно на основата на прилагането на интегриран подход.

Задълбочаването на процесите на европейска интеграция на националното ни пространство минава и през интегрирането на планинските територии, особено тези които имат трансгранично простиране по отношение на географското си положение. Този процес на активизиране на интегрираното пространствено развитие на планините у нас ще увеличават възможността да съществуват все повече прилики в социално-икономическото развитие на българските и европейските планински райони.

С изследването на съвременната производствена структура на планинските райони беше свързана *втората ни хипотеза*, че тя е променена в резултат на цялостното реструктуриране на националната икономика. Мотивите ни за това са:

- специализацията на планинските райони (по официалните статистически данни), независимо от важността на дърводобива, земеделието и някои добивни дейности, показва ниска заетост в първичния сектор на икономиката в много от планинските общини (каквото е традиционното схващане). Това ни провокира да разширим проучването и към другите сектори на планинското стопанство;

- смяната на политическата и икономическата системи, извършена в страната и в частност в проучваната територия доведе до съществени промени в структурата на стопанството, които не са изследвани от географска гледна точка. Тезата ни е, че това е същата територия с приблизително същото население и ресурси, но поставени в нова икономическа среда, която е оформила новата структура на производствата и дейностите, в резултат от тези промени;

- изследването ще даде отговор на въпроса за общите черти и различията в социално-икономическото развитие на планинските райони в проучваната територия и тези в страната и ЕС. Правилна ли е посоката на развитие и следва ли национални и европейските тенденции?;

- разширяването на възможностите за заетост създава условия за поддържане и увеличаване на населението в планинските райони, и позволява решаването на някои от проблемите им (обезлюдяване и ниско качество на живота).

Методи на изследване.

Комплексният и интердисциплинарен характер на проучваната тематика води до трудности при създаването на обща методология от подходи и методи на изследване. Групирането им може да се извърши по различни критерии. Една част от тях са насочени към теоретичното познавателно равнище, а другите се прилагат при емпиричното изследване на територията.

Изпълнението на целта и задачите наложи прилагането на комплексна методика, включваща частни и общонаучни методи за проучване, анализ и оценка на тенденциите в социално-икономическото развитие на планинските райони в Пазарджишка област. В настоящото изследване са приложени общо научни подходи - системен, сравнителен, индуктивен, дедуктивен.

Хорологичният подход е основен за настоящето изследване и произтича естествено от обекта и предмета му, тъй като позволява да се идентифицират пространствените зависимости между проучваните процеси, явления и обекти. Прилагането на хронологичен подход също присъства в работата и дава възможност да се проследят промените в изследваните въпроси във времето.

Използвани са различни специфични инструменти за анализ на географските изследвания – географски системен и структурен анализ, анализ на пространствени взаимовръзки, центрo-периферен анализ, анализ на картографски източници. Историческият анализ сме използвали за да разкрием състоянието на процесите и явленията в проучваната територия във времеви аспект. Сравнителният анализ ни позволи да се открият сходства и различия в социално-икономическото развитие между отделните планински райони и на тази основа да правим обобщения и класификации. Чрез статистическия анализ се разкрива съвременното състояние на процеси, протичащи в планинските райони, свързани с демографията и икономиката им, проследяват се тенденции, дефинират се особености. Корелационният анализ сме използвали за установяване на зависимости между състоянието различни процеси в развитието на планинската икономика и население и факторното влияние върху тях, очертавайки насоките за реализиране на определени цели.

При конкретизацията на използваните методи съществена роля имат анализ на литературни източници, програмни и нормативни документи, анкетен метод и др.

При онагледяване на извършения анализ е направен опит за професионално използване на ГИС. В процеса на работата са използвани няколко софтуерни продукта ESRI – ArcView GIS 3.1, Arc GIS 10.0, Quantum GIS 2,6 с графични данни за територията на Пазарджишка област в определената за България задължителна координатна система. При основната обработка и интерпретация на информацията са използвани програмни продукти Excel 2007 и SPSS.

Изследването бе проведено през периода 2009-2014 г. В първоначалният етап бе извършен обзор на наличната и достъпна информация. Литературният преглед показва разнообразие по някои от основните въпроси на проучването и недостатъчна информационна обезпеченост за редица процеси и обекти от географския анализ. Това засяга най-вече локалната (селищна и землична статистика), което ограничава обективността на пространствения анализ. Липсата на унифицирана методика за дефиниране и делимитация на планинските райони на европейско и национално ниво създаде трудности през втория етап от проучването. Извършеният на базата на традиционният алгоритъм пространствен анализ на секторната структура и производствената специализация на стопанствата на планинските райони в третия етап, бе трудно информационно обезпечен. Сериозните ограничения в свободният достъп до съвременни бази данни за ГИС и редица непълноти в тях, създадоха доста пречки при разработването на картографските материали онагледяващи анализа и ограничиха тяхното разнообразие.

Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.

I. Теоретико-методологични основи на изследването.

1.1. Теоретични основи на концепцията за планинските райони.

1.1.1. Понятийно-терминологични бележки.

Определението за цялостна концепция за планината никак не е елементарно. Тя се променя постоянно и не спира да се обогатява. Научните изследвания на географите са много и показват основните характеристики и еволюцията на планините, както и на подходите при тяхното дефиниране.

Първите определения за планината представляват важна информация за природната география. Въпреки това много бързо географите разширяват тези определения, обяснявайки различните видове планински райони с влиянието на различни процеси - напр. ерозията, която според Емануел дьо Мартон ги поделва на млади и стари (de Martonne, 1942).

Планинските райони, такива каквито са приети в обществото, са в голяма степен свързани със това, което учените наричат планина. Това възприятие е повлияно също така от алпийския модел в Европа. Въпреки трудностите да се даде точно определение за планината и още по трудно за планинските райони, обществото разпознава масивите, основавайки се на първо място на височинните критерии, тъй като са най-видими и след това на другите традиционни географски разбирания за тези територии (Lévy, Lussault, 2001). Постепенно приетото виждане отстъпва място на възприятията на учените, които поставят на преден план променливите климатични условия (валежи, температура, изложение ...) в планинските райони като техни специфични характеристики. В някои изследвания превес имат визуалните характеристики, които отличават тези територии от останалите (Whittow, 1984), (Gerrard, 1990), (www.larousse.fr). В други дефиниции за планина се изтъква значението и на фактори напр. от социален характер, като разбиранията на местната общност например. В тази посока са и различните регионални възприятия за планина, която може да се срещне в различни вариации на названията в немския - *berg, gebirge* (De Wikipedia), и испанския - *montaña, sierra, cordillera, nevada* (ar.answers..), (www.profesorenlinea...), (www.ugr.es...) езици. Това показва активно отношение към особеностите на планинското пространство и отчита влиянието на географската среда върху

делимитацията му. Интересен е подхода, приложен в Большая Советская Энциклопедия (БСЭ, 1969 по 1978), в който личи силното съобразяване с географските реалности на пространството, независимо от рисковете на едно такова разбиране на понятието.

В българският език имаме значително понятийно богатство. Българските названия за „планина, възвишение” са много и са образувани от голям брой семантични основи (<http://protobulgarians.com>). Независимо от това, всички топоними и ороними, останали по българските земи имат индоевропейски произход, свързан с изходните етноси от които е образувана българската народност.

Подробното дефиниране на основните параметри на планинското пространство и територия е добра база за приложението му обществената практика и в планирането и управлението на дейностите в тях. От друга страна отсъствието в него на конкретен показател или критерии, може да доведе до разширяване на пространствените и териториални граници и да създаде трудности при параметритизирането на обхвата. Голямото многообразие на подходи и дефиниции за планината като пространствена основа за дефинирането на планинските райони, създава предпоставки за различни научни интерпретации на техния обхват и граници. Това силно затруднява и формирането на обща интегрирана политика в рамките на по-големи планински пространства, в които критериите за дефиниране се различават.

1.1.2. Интегриран подход, интеграция, интегрирана политика, интегрирано развитие.

През последните години дебатът относно европейската регионална политика и в частност политиката на сближаване се концентрира върху реализацията на някои нейни предимства като прилагането на „интегриран подход“ за регионално и локално развитие. Целта е да се избегне „универсалния подход” и прилагането на готови модели в райони с различна географска среда.

Интегрираният подход датира от времето на появата на европейската политика на сближаване. Единството на икономиките и осигуряването на хармоничното им развитие чрез намаляване на различията, съществуващи между различните региони и изостаналостта на необлагодетелстваните региони се превръща в основна цел. Последвалите няколко разширявания значително увеличават различията в ЕС. Нараства делът на населението, живеещо в региони с БВП на глава от населението под 30 % от средния за ЕС. Тези процеси засилиха необходимостта от политика, която насърчава развитието във всички региони („PANORAMA-info regio”, 2010).

Същността на *интегрирания подход* подчертава, че насърчаването на развитието изисква потясна координация на публичните политики. Както инвестициите в инфраструктура, така и в образование и иновации могат да допринесат за развитието на една територия. Подобна координация обаче е възможна единствено на регионално ниво, тъй като факторите за растежа се различават в значителна степен между регионите. В резултат на това политиката на сближаване разчита предимно на стратегии за интегрирано регионално развитие.

Териториалният подход, прилаган активно в съвременната парадигма за регионално развитие изтъква и необходимостта да се работи с по-гъвкав усет за локалната география, която може да е в малък мащаб, когато става въпрос за острови или градски квартали, или в голям мащаб, както е случая със столичните региони или планинските райони и др. Географията на мястото продължава да бъде от значение, особено в територии, в които средата е силно лимитираща развитието им.

Интегрираният подход е предизвикателство и за онези, които работят на местно ниво. Възприемането на интегриран подход при регионалното икономическо развитие изисква политическите фактори да използват програмни и стратегии, които разглеждат реални нужди, без да се поддават на изкушението за относително лесно изразходване на ресурси за отделни сектори в локалните стопанства. Местните стратегии за развитие не трябва да се формулират изолирано, а трябва да се фокусира вниманието на стратегии, които са приложими в повече области, както и в съседни региони.

Интегрираният подход, съобразен с конкретното място е подход, който представлява политическа стратегия, насочена към насърчаване на вътрешното (за мястото) и външното (на мястото) интегрирано развитие, чрез дейности за въздействие, съобразени с местните условия. Интегрирането на различни секторни дейности за локално въздействие е съществен компонент на адекватното на конкретните условия разработване на политика в комплекс с разнообразни управленски и партньорски практики.

Днес политиката на сближаване на ЕС е сериозно застрашена от природни (екологични), икономически и социални предизвикателства. *Интеграцията* изисква ефективното интегриране на различни секторни дейности за въздействие на местно ниво. В тази връзка интегрираният подход може да бъде полезен, по три основни причини: - на първо място, всяка от тези групи предизвикателства има своето конкретно локално проявление с определени особености, отразени в различната степен на

неговата сила. - втората, произтича от факта, че за справяне с текущите предизвикателства е нужно да се комбинират универсално познание, което не се основава на конкретен териториален контекст, с познанието, което притежават определени представители на местната общност. - третата е свързана с приложението, при което ефективността в регионалната политика, не предполага намирането на постоянни решения на даден проблем, които не са съобразени с конкретната ситуация („PANORAMA-infoforegio”, 2010).

Важно е да се знае, че интервенциите в местните планински политики, които се прилагат за решаването на един проблем, много често не са добри решения за друг. Реализирането на образователната политика в планинските райони често е поставена пред следната дилема: да развива масово публично образование и социална интеграция на голяма група представители от местната общност или да подпомага ограничен кръг от хора с възможности за академично развитие, които да развият иновациите и икономическия растеж. *Интегрираното развитие* трябва да включва и двете възможности за въздействие, при ясно дефинирани дейности гарантиращи реализирането на единия или другия приоритет и постигането на ясни резултати и конкретни възможности за оценка на социалните и икономически ефекти за общността. Многокомпонентният характер на отделните секторни дейности за въздействие изискват и прецизно балансиране на отделните приоритети и реалистичност на очакваните резултати, като комплексно развитие на планинския район.

Интегрирането на икономическа и социална стратегия гарантира реализацията на най-важните приоритети на общността. То подчертава значимостта на конфигурацията „урбан-рурал” и „град-регион-село” или „планина-равнина” вместо географски положения, основани административни области или формални региони. Целевите региони са по-уместни за прилагането на интегрирания подход, тъй като те се определят функционално, чрез разграничаване влиянието на конкретните географски идентичности. На основата на своите естествени центрове (основните градове), които са двигателите на съвременните пост-индустриални икономики, те са в състояние да реализират цялостния си пространствен потенциал.

Регионална и локална политика не трябва да се концентрира само върху намаляване на неравенствата и следва да обърне внимание на растежа и конкурентноспособността. Намаляването на неравенствата е правилната насока, но една от тънкостите в *интегрираното пространственото развитие* е свързването на изостанали планински или селски области с по-проспериращи конкурентни места. Това може да е въпрос на обикновен физически достъп с подобряване на транспортните връзки към областите със заетост; може да става въпрос за приспособяване на уменията спрямо нуждите на местните работодатели; може да е свързано с привличане на по-заможни домакинства в по-малко проспериращи места („PANORAMA-infoforegio”, 2010).

В регионалното и локално развитие на изостаналите планински или рурални райони, с бивши центрове на индустриална и/или аграрна специализация, най-приемливата стратегия не е свързана със създаване отново на индустриална и земеделска производствена база. По-голяма ефективност има изграждането на жилищен фонд и социална среда, които да привличат домакинства, пътуващи ежедневно до работното си място в близките големи градове или ферми. Това е естествен начин да се привлечат потенциални приходи от местни данъци и потребители за местни стоки и услуги.

1.1.3. Еволюция на идеите за развитие на планинските райони.

Живеем в епоха, в която организацията на животът в европейските планини е изправена пред огромни предизвикателства. Натрупват се все повече доказателства за ефектите (икономически и върху околната среда), които глобалните промени ще окажат върху планинското население. Продължава поляризацията на икономическите дейности, засилена от политическия фокус върху области с потенциал (каквито са градските области, в които най-често руралното развитие не е възможно), отколкото върху области, изпитващи големи нужди, каквито са безспорно планинските (Euromountains.net, 2007). Европейските директиви в редица случаи фокусират вниманието си, по въпроси като качеството на храната, етикетирването и пчеларството и често не обръщат достатъчно внимание на планинските нужди и традиции.

Планинските райони повече от всякога се нуждаят от интегрирано развитие вместо генериране на нови, много от които изкуствени, конфликти между околна среда и икономически растеж. Статистическите анализи за социално-икономическото състояние и това на околната среда на планините не могат да бъдат адекватни и приложими, докато събирането на данни не бъде наистина усъвършенствано така, че да отговори нуждите на пространственото планиране в планинските райони.

Все пак, планинските райони не бива да бъдат разглеждани и като тежест на по-заможните урбанизирани ареали. Те имат огромен потенциал по отношение качеството и чистотата на продуктите им и възможност за иновации при тяхното развитие и при адекватното съвременно обслужване на

населението. В следствие на активната дейност на местното население и правотата на аргументите им, в европейската политика има предвидени специални клаузи за тези райони (например държавни и структурни фондове) или работата по Зелена Книга за бъдещето на европейските планински райони.

Европейската общност обявява първата мярка за планинско развитие през 1975г., като я въвежда за пряко подпомагане доходите на земеделските стопани в планинските райони („Community Policies and Mountain Areas”, European Commission, 2002). През 1988 г. планинските райони са считани за специфично пространствено единство, за което са необходими отделни политики за развитие и не само като част от селските райони, а като цяло (“The Future of Rural Policy”, Commission of the European Communities, 1988 г.). От тогава бе постигнат значителен напредък не само в работата на теоретично ниво, стратегии, политики и мерки за "устойчиво развитие на планинските райони, но също така и документиране на определени критични мнения (Dax, 2004; Rokos, 2004, 2010).

Факт е, че толкова много години след "изпълнението" на тези европейски и национални стратегии, сложните, многоизмерни и взаимосвързани проблеми на околната среда и развитието в планинските райони, те не са разрешени. Дори напротив, в много случаи положението се влошава. Има много причини за този неуспех. На първо място, това е липсата на специална европейска стратегия за развитие на планинските райони, която да взема предвид основните елементи, характеризиращи специфичните природни и социално-икономически реалности на тези райони. Поради това гласовете, сочещи необходимостта от "Зелена книга за бъдещето на европейските планински райони"(EUROMONTANA 2007; АЕМ, 2008), стават все по-силни.

Критичният анализ на европейските политики, стратегии и мерки за "Устойчиво" развитие като цяло и особено за развитието на планинските райони, показва, че основните направления за такова развитие, по отношение на земеделието и на туризма, зависи изключително от конкурентоспособността, предприемачеството, иновациите и гъвкави форми на заетост. Те в повечето случаи са частични, секторни, разделени и дори неуместни. Заради това е необходим коренно различен подход за планинските райони. Този подход трябва да е основан на концепцията, ценностите, методите, техниките и процедурите на Worth living Integrated Development (WID), който трябва да бъде едновременно икономически, социално-политически, културен и подходящ за техническо/технологично развитие (Рокос 2003, 2004, 2005, 2010). WID трябва да бъде винаги в диалектическа хармония и да се отнася с уважение към човешките същества, и към природната и културна среда на планинските райони, в които те се държат като неразделна част от нея, а не като собственици, "Инвеститори" и експлоататори (Michailidou, Rokos. 2011).

Неизбежната реформа на общата европейска аграрна политика, когато и да се случи тя, може да бъде добра възможност за планинските райони, ако техният характер е опознат и правилно оценен. Също така, планините могат да изиграят важна геополитическа роля в Европа, защото може би са единствения физически, социален и културен фактор, притежаващ потенциала да свърже севера и юга, центъра и периферията на Европа. Планините показват нагледно мотото на Европейския съюз - "Единни в многообразието". И не на последно място, планините разполагат с един изключителен местен ресурс, тъй като притежават може би най-силното и адаптивно население в Европа (Euromountains.net, 2007).

Твърдението, че планинските райони имат специфичен характер, днес е в основата на редица общи действия, свързани с развитието им. Процесът на все по-ясно отличаване на тези територии, води до преосмисляне статута на планинските райони (Rudaz, 2009). Според Бозоне колективните действия са възприемани като решаващ елемент в организацията на планинските общности (Boszonnet, 1992, стр.99). Други автори (Debarbieux, Price, 2008) отбелязват, че при местното управление на ресурсите (напр. високопланински пасища, гори, води) най-често се наблюдава, че е мотивирано от необходимостта за сътрудничество в рестриктивната планинска среда, предлагаща ограничени ресурси.

Интегрираните действия представляват единствено възможния и рационален отговор на природната среда в планините. Още през 1936 американският географ Roderick Peatti изтъква тази детерминистична перспектива, като отбелязва по отношение на това, че „индивидуалните притежания в Алпите се противопоставят на географската структура на икономиката на долината. Общото притежание изглежда е постановено от природата” (Viazzo, 1989). Планините не рядко са били виждани и като пречка за общи действия. Като резултат от техния климат и топография и това, че били използвани като така наречени естествени граници, когато националните граници били оформяни, планините са възприемани като бариери към социалните и търговски отношения (Fourny, Crivelli, 2003). Идеята за затворените планински общности в перспектива, поставяна под въпрос от работата на историци, географи и етнологични, е допринесла до такова тълкуване.

Увеличаващото се признание за глобалната значимост на планинските райони, споделяно от автори като Debarbieux и Price, както и засиления международен интерес подтикван от инициативи като Алпийската конвенция, превърнала се в източник на вдъхновение за подобни инициативи в Карпатите, Балканите, Кавказ и планините Алтай, се забелязва все по ясно. Увеличаването на инициативи, включващи в названието си понятието „планина“, е признак за силата на колективната мобилизация около „планините“ като единица. (GFME, 2004; Debarbieux, Rudaz, 2008).

Постепенно, все повече и повече политики са реализирани в посока на "устойчиво развитие" на планинските райони (European Commission, 2009a) и по-специално след като през 2002 година е обявена Международната година на планините. Въпреки че една трета от територията на Европа е планинска, значението на прилагането на конкретни политики за развитие „на руралните райони, на районите, засегнати от индустриалния преход, както и на районите, които страдат от сериозни и постоянни природни или демографски пречки, като ... планинските райони ", наскоро (2008) беше признато. Според консолидирания текст на Договора за функционирането на Европейския Съюз (2010), политиките трябва да доведат до "засилване на икономическото, социалното и териториалното сближаване на планинските региони".

Транснационалните подходи към планинските райони започва в Алпите с основаването на Международната комисия за опазване на Алпите през 1952 г., което в крайна сметка да доведе до Конвенцията за опазване на Алпите (Алпийската конвенция) през 1991 година. През 2003 г. Рамковата Конвенция за опазване и устойчиво развитие на Карпатите (Карпатска Рамкова конвенция) беше подписана от осем страни (Price, 2010) и от 2009 г. планински райони в Югоизточна Европа са място на редица инициативи. Въпреки всичко това, няма отделна стратегия за развитие на планинските райони в Европа, но и всички съответни мерки са част от други европейски секторни и регионални политики. Според стратегическите насоки на Общността за сближаване, „действията, подпомагани с ограничените налични ресурси, с които разполага политиката на сближаване, следва да бъдат съсредоточени в насърчаване на устойчивия растеж, конкурентоспособността и заетостта като вземе предвид Лисабонски дневен ред" (Official Journal of the EU, 2006).

Европейската Комисия отделя специално внимание на формулирането и прилагането на Териториалната Кохезионна политика, като неразделна част от нея е кохезията на планинските територии (Commission of the EC, 2008). Активна институционална позиция в това направление заема и Европейска конференция на министрите, отговарящи за Териториалното устройство, която в своите "Ръководни принципи за устойчиво териториално развитие на европейския континент" (CEMAT, 2000). В тях планинските райони се определят, като изключителен потенциал за Европа и изпълняват многобройни екологични, икономически, социални, културни и земеделски функции. Териториалното устройство трябва да обърне специално внимание на защитата и развитието на планинските райони. Парламентарната асамблея и Конгресът на местните и регионални власти в Европа, също отдават особено голямо значение на планинските райони (Препоръки 14 (1999) и 75 (2000) в рамките на Стратегията за социално сближаване.

Многобройните териториално устройствени мерки за градските и руралните райони са в същата степен валидни и за планинските райони. Интегрираната политика за планинските райони трябва да бъде особено важна част от европейската териториално-устройствена политика и задължително да налага мерки за икономическо и социално развитие, за опазване и управление на природните ресурси, както и за съхраняване на местните традиции и култури. (CEMAT, 2000).

Икономическата, но още повече социалната, политическа и етична криза не само в Гърция, но и в Европа, както и всички останали краища на света, може да бъде възможност за възраждане на планинските райони по интегриран начин, далеч от доминиращият модел за развитие, който докара всички съвременни социални, икономически и екологични проблеми в планините и в нашата планета, като цяло (Michailidou, Rokos, 2011).

1. 2. Методологически аспекти.

Нуждата от общ и обективен подход и методология, чрез която да се определят границите на планинските райони, занимава вече десетилетия много научни институции и отделни изследователи. Преобладаващите мнения на географските експерти са свързани с тезата, че с по-голяма тежест трябва бъдат вертикалните природногеографски критерии на територията. За специалистите по аграрна икономика значителна е ролята и на хоризонталните характеристики на територията, които категоризират възможностите за земеползване и категоризация на поземлените ресурси. Продължаващите спорове между експертите от научните и управленско-административните структури, има своя смисъл само ако те водят до създаване на един балансиран подход, защитаващ както публичния, така и частния интерес на местните общности в планинските райони. В крайна

сметка, целта му трябва да бъде устойчивото (неконфронтиращо се с природната среда) ползване на ограничените пространствените ресурси, на основата на ефективната организация и управление на процеса.

Първоначалната причина за определянето на подобни граници на дефинирани планински територии е с цел те да получат земеделски субсидии, което налага национални или регионални адаптации. В много голяма степен това важи за новоприсъединилите се страни, където необходимостта от допълнително финансиране, поради кризата на прехода и стремежа към кохезия, е изключително належаща. Много от експертите мислят, че планинските зони трябва да бъдат по-обширно дефинирани като се използват социални, икономически и други, характеризиращи ги по обективно индикатори.

Създадените у нас няколко нормативни акта в тази посока, които са обект на анализ в трета глава, ясно показват липсата на общ институционален и експертен подход и само задълбочават хаоса в провежданата регионална политика в районите със специфични пространствени проблеми. Проблемните райони и в частност планинските, са във фокуса на няколко национални ведомства, което на пръв поглед би изглеждало като приложение на интегриран подход към тях. На практика обаче резултатите показват методологически разнობой, който се отразява пагубно при тяхното дефиниране, пространствено планиране и развитие.

В тази връзка у нас в първоначалните варианти на делимитация на планинските райони като част от необлагодетелствените имаха по-ниска граница от 600 м надморска височина, което е много по-близо до традиционното географско разбиране у нас за ясна граница на планината от съседните територии. Промяната, която настъпва в този най-важен критерий след подаване на предложението в ЕК (височината се увеличава на 700 м), създава териториални конфликти при дефинирането, които не работят за интегрираното развитие на планинските райони, не са в полза нито на земеделските производители, нито на останалата част от планинското население, но икономисват сериозни средства на европейския бюджет, а това както вече ясно се вижда е основната грижа на бюрократите в Брюксел.

За целта на районирането в рамките на настоящото изследване и във връзка с неговата статистическата и картографска обезпеченост, за граници на планинските райони се приемат административните граници на ниво община и землище. За да се счита за „планинска” територията на една община, трябва поне 50% от площта на землищата на населените места в нея да са разположени в планинска територия, призната за такава по основните географски критерии – надморска височина, наклон на склона, разчленение на релефа.

От географска гледна точка за нас най-приемлива и подходяща за нуждите на проучването е делимитацията на планинските райони в Наредба 14 /01.04.2003 г. Тъй като целта на нашето изследване не включва самостоятелно дефиниране на критерии и показатели за определяне на планински райони в проучваната територия, приемаме списъка на тези територии, приложен в горе споменатия нормативен документ. В рамките на изследването за отделни части на анализа и синтеза на информацията са приложени, както утвърдени географски алгоритми за комплексен анализ, така и някои методики за класификация на отделни елементи от планинското пространство. В изследването сме се ръководили в теоретичен аспект от териториалния подход, който се фокусира върху развитието на интегрирани производствени структури в икономиката на планинските райони, които са част от политиката за интегрираното развитие на планинските и руралните райони. Това личи ясно и от създаденият от нас модел (виж фиг.1).

При изследване и анализиране на съвременното състояние на земеделието в планинските райони на проучваната територия са използвани резултати от проведените две последни преброявания на земеделските стопанства 2003 г. и 2010 г. на Дирекция „Агростатистика” към МЗХ, които са съобразени с европейската методика.

За съжаление данните от последното преброяване в края на 2013 г. все още се обработват и достъпа е ограничен. Добрата информационна обезпеченост от географска гледна точка в преброяването от 2003 г. (някои от данните стигат до най-ниското териториално равнище - землище) ни накараха да се придържаме основно към него, за по-голяма обективност и представителност на анализа.

Различия в методиките на предишни преброявания (в частта им за използването на земята) на НСИ (2001 г.) правят не възможни, а от научна гледна точка и некоректни сравненията между резултатите им. Именно затова при нашите изследвания няма сравнения с предишни периоди.

Проведеното изследване и анализ на социално-икономическите процеси в планинските райони на Пазарджишка област е базирано на разнообразна статистическа информация. Тя включва текуща демографска статистика и такава от преброяванията, статистика за заетостта, статистика за

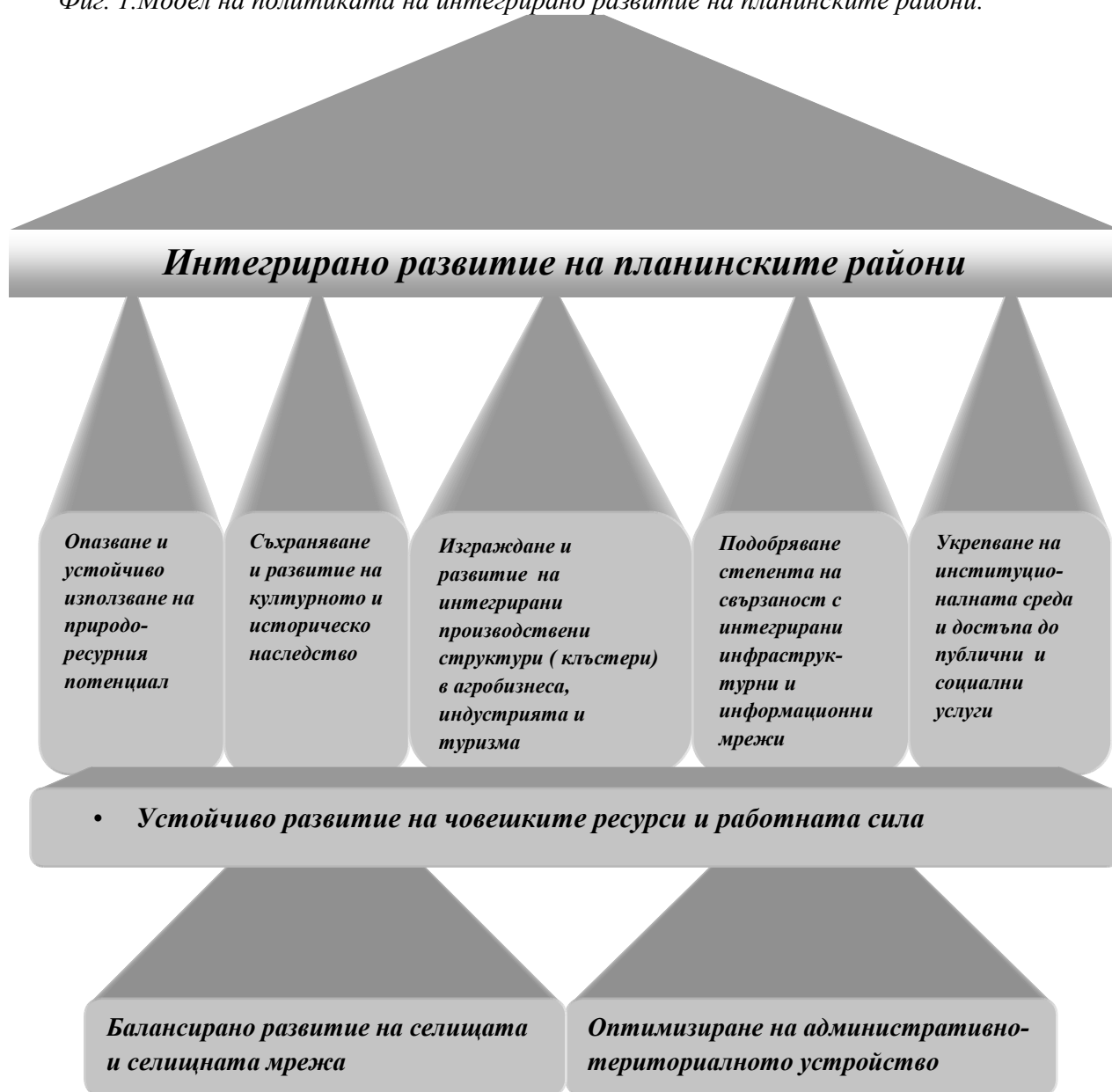
икономическото състояние на стопански субекти от нефинансовия сектор и др. Съществено място заемат и резултати от преброявания на: - населението (2001 и 2011г.), извършено от НСИ; - земеделските стопанства (2003г.), извършено от МЗГ; - земеделските стопанства (2010г.), извършено от МЗХ.

Тъй като статистическата информация, която могат да предоставят НСИ и ТСБ на ниво община е твърде ограничена, в изследването е използвана ведомствена статистическа информация на общинско или областно ниво. На тази база са извършвани различни изчисления и корелационни анализи, установявани са пропорции, търсени са зависимости, правени са сравнения във времеви и териториален аспект, разкривани са различия, извършвани са класификации.

При анализа на удовлетвореността от публични услуги са използвани, обработени и анализирани данни от проведена анкета сред населението, което е набрано по различни признаци.

При извършване на анализа и неговото онагледяване е направен опит за професионално използване на ГИС, а при основната обработка и интерпретация на информацията са използвани програмни продукти.

Фиг. 1. Модел на политиката на интегрирано развитие на планинските райони.

Основен извод, който се оформя от казаното до тук е, че сериозно се налага извършването на специализирано изследване на методологичните аспекти на дефинирането и развитието на планинските райони на всички териториални равнища, което да позволи изработването на обща методика.

II. Планинските райони в Европа.

2.1. Географска идентификация на планинските райони.

2.1.1. Същност и критерии за идентификация на планинските райони в Европа.

Планинските гео- и екосистеми са много чувствителни към промени в околната среда и екстремни събития, вероятно обусловени от климатични промени, които биха довели до значителни последици и в планинските райони и в подножията, дори и в съседните равнинни територии. Докато е сравнително лесно да бъдат направени подобни общи изказвания, в повечето случаи липсват данни за политики за развитие и оценки за тяхното действие. Дори и там, където има налични такива данни за редица страни, съществуват различия в дефинициите и методологията на събирането на данни, както и в анализа им, което затруднява тяхното сравняване.

В контекста на европейското обединение и разширение се смята, че планинските райони притежават постоянни естествени препятствия, резултат от топографски и климатични ограничения на икономическата дейност и/или обкръжаващото пространство. Всички новоприсъединени страни, с изключение на Прибалтийските държави и Малта, имат планини. Тъй като Европа се разширява и става все по-сложна като географска система, бъдещите политики по отношение на планинските райони трябва да се базират на пълното разбиране на настоящата социална, икономическа, културна и екологична ситуация, както и на степента на успех на минали и настоящи политики, имащи директно или индиректно влияние над тези райони.

В проучване по договор на ЕК No 2002.СЕ.16.0.АТ.136, приключило с заключителен доклад през януари 2004 г. е представен задълбочен анализ на планинските райони. Изследването е извършено от консорциум от 22 национални партньора от цяла Европа, начело с NORDREGIO (NCSD). Обект на изследването са настоящите 27 членки на ЕС (15-те стари страни членки, 10-те страни, присъединени в първата вълна на разширяване и двете новоприети страни – България и Румъния). Допълнително в изследването са включени Швейцария и Норвегия, тъй като те имат значителни планински масиви и опит в тази област, играещи важна роля и имащи отношение към редица целеви програми на Общността.

Методът, който е избран за определянето на тези райони е усъвършенстван вариант на глобалния подход, създаден от UNEP (Програмата за опазване на околната среда към ООН) и WCMC (световния конзервационен мониторингов център). Изходна точка за тази работа е глобалният анализ, използващ дигитален модел на вертикално сечение (DEM) GTOPO30 от сателитни изображения. То записва средната надморска височина на всеки 30 секунди от градусната мрежа на земната повърхност.

Следвайки принципът, че прагът на открояващата топография се увеличава с намаляването на надморската височина, са избрани критерии за надморска височина и наклон, според които планинските райони се отличават със следните особености: - включени са районите в северните страни са с температурна амплитуда, подобна на/ или по-лоша от тази, в най-високите части на Алпите; - не са взети под внимание изолирани планински райони с площ под 5км²; - непланински територии в планинските масиви са включени; - границите на планинските райони се приравняват към общинските граници (за да се счита за „планинска”, поне 50% от площта на общината трябва да влиза в рамките на района, определен като „планина”).

Резултатите показват, че планинските общини заемат 1900 хил. км² (40,6% от цялата площ) от територията на 29-те страни. Населени са с 94,3 млн. души (19,1% от цялото им население). В 15-те страни членки планинските общини заемат 39,9% от площта и в тях живее 17,8% от населението, за 12-те новоприсъединили се страни, в стойностите са съответно 22,4% и 16,6%, а за Норвегия и Швейцария - 91,3% и 76,2%. В повечето страни членки така описаните райони са повече, отколкото тези, определени като по-малко предпочитани райони; обратното е вярно във Финландия и Швеция. Заключителният сценарий определящ границите е одобрен от група на Европейската комисия, включени са също АЕМ и Euro montana (NCSD. 2004).

За да се осигури пространствено дефинирана база за анализ на характеристиките на планинските райони, се класифицират като масиви тези, определени като такива на национално и регионално ниво. Тези масиви варират значително по територия, население и брой на общините в тях, отразявайки различията в цяла Европа и между самите страни.

Съществуващото разнообразие от подходи при дефинирането на планинските райони може да се обобщи в следните групи: 1. планини, определени като част от по-малко привилегированите земеделски територии, според Директива 75/268, променена в Регламент 950/97 и по-късно в член 18 на Регламент 1257/99. Това е свързано с новите приложения в изготвянето на нормативите за присъединяващите се страни, защото определянето на границите на по-малко привилегированите

фермерски територии е предпоставка за получаването на компенсаторни надбавки; 2. планини, определени като селскостопанска територия заради разширяването на ЕС (в Австрия или България); 3. планини, определени за многосекторните политики или общото развитие в регионален или национален контекст (напр. масивите във Франция); 4. планини, определени за и чрез международни споразумения (напр. Алпийската конвенция); 5. планини, определени за специфични проучвания и цели (NCSД. 2004). За да се достигне до задоволително съвременно очертаване, се използват малко по-различни критерии от изследването проведено през 2000г. (European Commission, 2000) в рамките на 5 височинни пояса.

2.1.2. Типология на планинските райони в Европа.

В изследването на NORDREGIO (NCSД. 2004) са разработени са три типологии за планинските райони като се използва статистически подход и се изграждат на ниво национални масиви на базата на високи/ниски стойности на показателите.

Първата типология е базирана на социално-икономическото състояние, изразено чрез гъстота на населението, демографско развитие и достъп до пазари. Особеностите на пространственият модел на демографско развитие е по-специално свързан с планинските условия, макар да се откриват някои познати и за други териториални общности характеристики. В централните европейски и някои крайбрежни или силно урбанизирани територии са идентифицирани планински райони с голяма гъстота на населението.

Установени са 5 категории райони:

1. **С най-добри предпоставки** - добър достъп до пазари, демографски растеж и висока гъстота на населението.

2. **Със значителен потенциал и негативни демографски тенденции** - добър достъп до пазари, висока гъстота на населението, но демографски спад.

3. **Изолирани части с ниска гъстота на населението в близост до области с висока демографска плътност** - високоскоростен достъп до пазарите и ниска гъстота.

4. **Отдалечени области с ниска гъстота на населението** – затруднен достъп до пазарите, доминираща роля на първичния сектор.

5. **Отдалечени области с висока гъстота на населението** - Висока гъстота и лош достъп до пазари.

Докато много страни имат масиви в рамките на няколко от тези категории, някои части от Европа попадат само в една категория: например, всички масиви в Унгария, Полша и Словакия са в 2 категория; и всички масиви на Кипър, Ирландия, северните страни и Румъния са в 4 категория. Категория 3 от тази типология включва области, за които топографията има най-видимия ефект над заселването, със силен контраст между планинските райони и съседните низинни области.

Втората типология засяга транспортната инфраструктура, националната и регионалната достъпност и услугите (висше образование и големи болници). Различават се 4 групи: много добри, добри, задоволителни и лоши. Първите две са широко застъпени в европейската „сърцевина”, от Англия до Сицилия и Словакия. Третата група е разположена около тези страни, а последната се среща в Шотландия и северните страни. Тази типологията е комбинация от няколко показатели, получени чрез анализ на много критерии. Тя измерва степента на транспортна осигуреност, достъпността на районите до ключови за развитието им обекти, нивото на услугите и качеството на обслужването. Критериите в типологията имат йерархия на показателите и съответни стойности.

Третата типология се основава на използването на земята и вида на земната покривка. Тя произтича от анализите на ГИС-данни за делът на обработваемата земя и горите, неравностите на терена и климатичните различия. Типологията прилича на класическа екологична класификация, съпоставяща различните планински области в Европа, с особен акцент върху различията между залесени и отворените екосистеми, слабо наклонените и стръмни терени, и между различни климатични типове. Методологическият подход, използван при типологията е сходен с този базиран на социално-икономическото състояние. Тази типология на планинските масиви като класическа екологична класификация, би имала особено стойност, когато е в комбинация с други типологии. Дефинирани са следните групи от масиви: - Залесени централни планини; - Стръмни залесени планини; - Полегати Иберийски планини; - Полегати Средиземноморски планини; - Студени залесени планини; - Северни полегати приокеански планини.

2.1.3. Пространствени особености на планинските райони в Европа

Националното пространство на всяка страна се различава значително, по обща площ и относителен дял на териториите определени като планински на база на гореспоменатите критерии. Анализът показва превес на старите страни членки, където средно почти 40% от територията е

планинска. При новоприсъединилите се страни се очертава доста по-малък среден дял за групата, много високи стойности за половината от страните и в същото време изключително ниски за останалите. И двете страни извън ЕС са с най-висок дял като повече от 90% от териториите им са покрити с планини. Относителният дял на планинските земи, както се очаква, е доста по-висок от дела на населението, живеещо в планините. Това отразява факта, че там където планините покриват голяма част от националната територия, населението е съсредоточено в равнините.

Що се отнася до територията на ЕС като цяло, над една пета от населението живее в планински общини. При сравняването на дела от територията и населението при някои страни се получават доста балансиращи модели на разпределение - Германия. За други обаче разликите са значителни – Швеция, Финландия, Великобритания, Италия и Гърция. В новите страни членки малко по-малък дял са живеещите в планинските общини (17.6%). При Словения делът на населението, живеещо в планините е най-висок (64.9%). В Словакия и България около половината от населението живее в планините. За разлика от старите членки, при новите страни се наблюдава баланс между двата дяла, каквато е ситуацията и в Швейцария. Изключение прави Кипър, подобен е случаят с Норвегия.

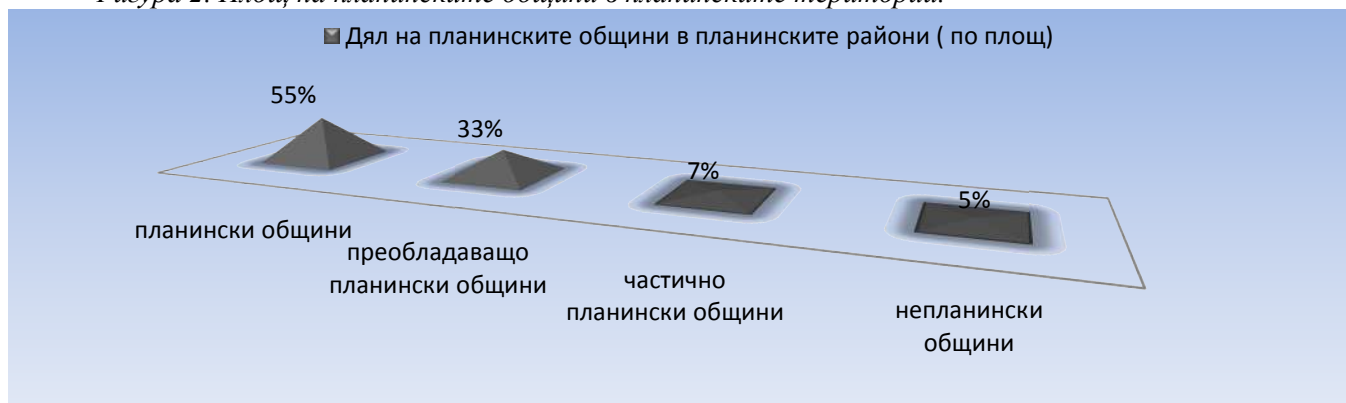
Ако ранжираме страните по планински територии и население в абсолютни и в относителни стойности, ще установим следното: две северни и една южна страна (Норвегия, Швеция и Испания) са в челото на класацията са страните с най-голяма площ на планинските земи в абсолютни стойности, докато с най-голям дял на тези земи са две централноевропейски (Швейцария и Словения), една северна (Норвегия) и една южна (Гърция). Що се отнася до планинското население, в абсолютни стойности то е най-голямо в Италия, Испания и Франция, а в относителни – в Швейцария, Словения и Норвегия. Общо взето, при абсолютните стойности класациите водят големите по площ страни, а при относителните – малките. Това е от значителна важност, защото страни с висок дял на планински земи и планинско население могат да се характеризират като предимно планински.

По-детайлният анализ на всички планински общини разкрива доста различна картина по отношение на вътрешната им териториална диференциация в планинските райони. Използвайки критериите на Corus и Price от тяхното пилотно изследване на европейските планини (Corus,...2002), можем да направим следната типологизация:

- Планински общини (100% от територията им е покрита от планини)
- Преобладаващо планински общини (повече от 60% от територията им е планинска)
- Частично планински общини (от 40 до 60% от територията са планини)
- Непланински общини (по-малко от 40% от територията са планини).

Използвайки тази категоризация ясно се вижда, че планинските общини заемат над половината от общата планинска територия на континента (фиг. 2).

Фигура 2. Площ на планинските общини в планинските територии.

Изт. на данни: EUROSTAT, NCSD. 2004.

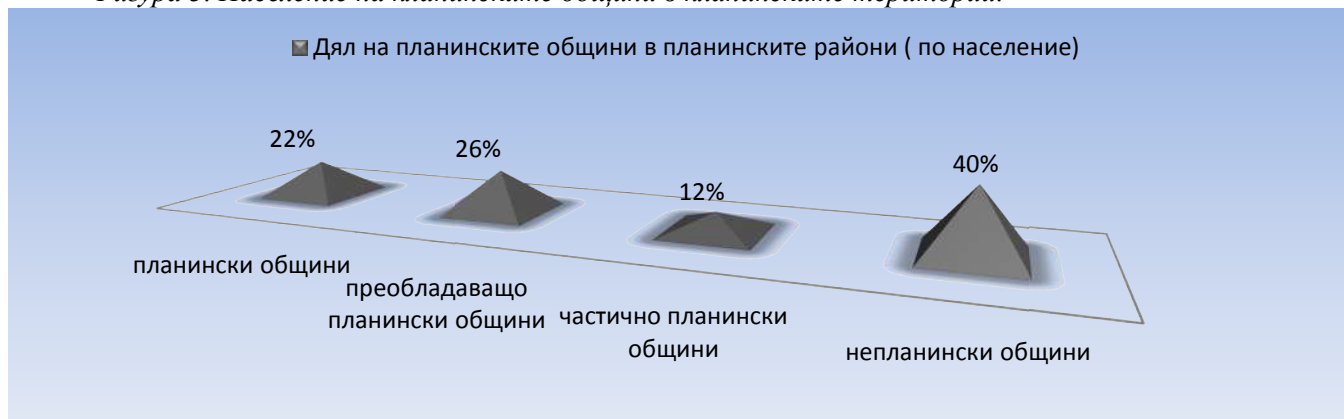
Заедно с преобладаващо планинските общини, делът им нараства почти до 90% от нея. Изводът е, че повечето от общините са планински и една съвсем малка част (едва 12%) са частично покрити с планини от планинските земи в Европа. Планинските общини географски са концентрирани в Австрия, Швейцария и Скандинавските страни (предимно заради климатичния критерий), където площта на общините е сравнително голяма.

Малко по балансирана изглежда картината с териториалното разпределение на населението в планинските общини. Само една пета от всички жители, населяват над половината от общата планинска земя (виж фиг. 3). Неравномерното географско разпределение личи още по ясно като прибавим и преобладаващо планинските общини, с което делът на населението, живеещо в почти 90% от планинските територии, достига едва 48%. Така се очертава ясна диспропорция, при която над

половината от населението живее в частично или непланински общини и само 12% от него в планинските територии.

Фигура 3. Население на планинските общини в планинските територии.

Изт. на данни: EUROSTAT, NCSД. 2004.

Изводи: В планинските райони се наблюдават значителни предизвикателства, но също така и разнообразни условия за жизнеспособност. Това не са само икономически параметри, тъй като и социалните аспекти на условията за живот по същество зависят от състоянието и промените на околната среда на тези райони.; Диференциацията на географската среда в планинските райони като естествен резултат от въздействието на множество фактори води до оформянето на редица пространствени особености в разпределението на населението в различните по площ планински масиви и видове планински общини.; Дефинирането на съвременните географски реалности в тези територии, чрез активни проучвания и обективни анализи ще позволи формулирането на ясни цели и приоритети в бъдещата политика за развитие на планините.

2.1.4. Социално-икономически проблеми и тенденции в развитието на планинските райони в Европа.

Тъй като ЕС се разширява, а териториалната структура се усложнява, бъдещата политика за развитие в планинските области трябва да се базира на обективна оценка и пълно разбиране на сегашната обществена и икономическа ситуация, както и тази в околната среда, като естествен резултат от тяхното културно-историческо развитие. Икономиките на планинските райони в Европа са много различни във всички пространствени мащаби. Докато земеделието и горското стопанство често се възприемат като жизненоважни за местните икономики и културната идентичност, заетостта в другите сектори е по-висока, с изключение на относително малък брой общини. Много често се среща разнообразна дейност, в различни времеви хоризонти. Например, един човек може да работи в завод през деня и в земеделието - вечер и през уикендите; или в горското стопанство през лятото и в туризма - през зимата.

Като обобщение на анализа на различните демографски процеси и промени в различни части на европейските планини, могат да се посочат два вида сравнения. Сравняването на промените в населението и неговата гъстота, очертават стабилна или положителна тенденция в Северна и Централна Европа с някои изключения. В Източна Европа обаче утвърждаващата се тенденция, която вече се е превърнала и в норма е обезлюдяване. В Средиземноморския регион не може да бъде различен ясен модел. Сравнявайки промените в населението със заетостта в първичния сектор, подобни тенденции са акцент, но дялът на заетите в този сектор не играе вече онази съществена роля, характерна за миналия век.

Първоначалната икономическа характеристика на планинските райони е основана едновременно и на броя на хората, заети във всеки сектор, и на динамиката на безработицата. За по-голяма обективност анализите са 2 вида. Първият разглежда планинските райони в сравнение с низинните области и националните средни равнища. Вторият вид разглежда само планинските райони (NCSД, 2004).

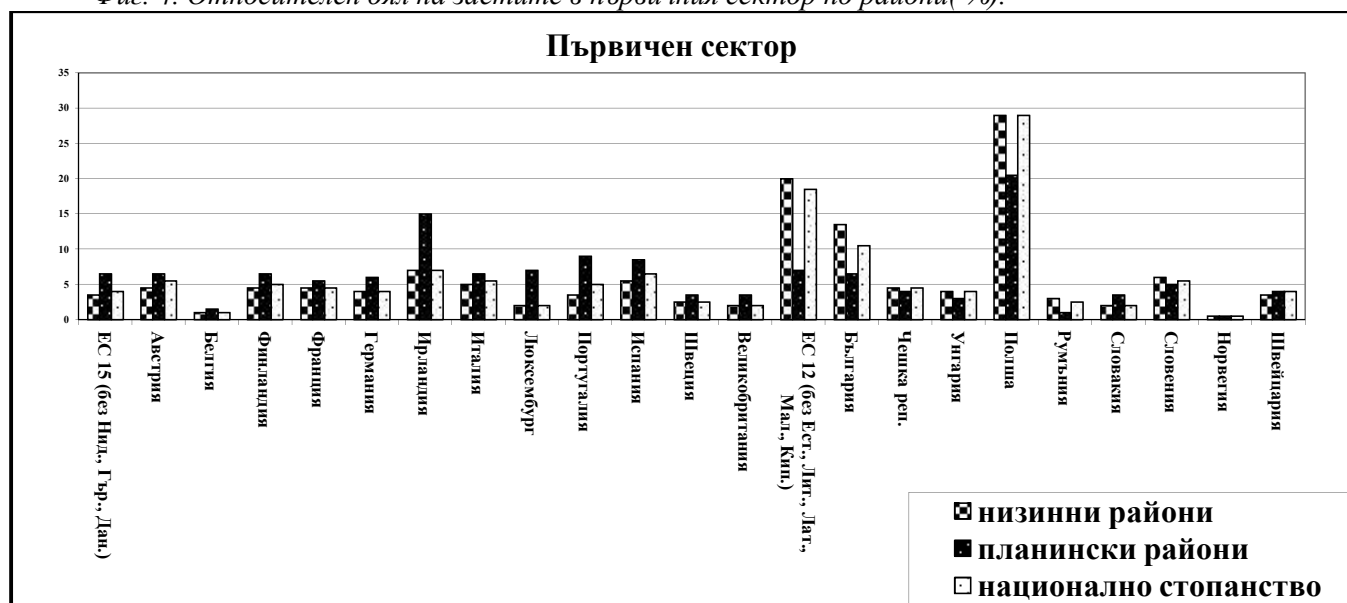
За да се осигури обща база за сравнение, диференцирането е извършено на база отклонение в дела на заетостта във всеки сектор от средния за изучаваната област: 4 % в първичния сектор (земеделие, горско стопанство, риболов), 26 % във вторичния сектор (промишленост, строителство и добив на полезни изкопаеми) и 70% в третичния сектор (обслужващи дейности).

Този подход може да означава, че характеристиките на определен планински масив се отразяват върху националните характеристики, а не са специфични за самия масив. Трябва също да се признае, че дела на заетостта в един планински масив силно варира за цялата изследвана територия, от няколко стотин до над един милион души в 7 планински масива (NCSД, 2004).

В старите страни-членки на ЕС, Норвегия и Швейцария заетостта в *първичния сектор* е пропорционално по-голяма в планинските, отколкото в низинните области. За новоприсъединилите се държави освен Словакия, е вярно обратното (виж. Фиг. 4). В Германия, Португалия, Австрия и Люксембург, процентът на заетите във *вторичния сектор* е по-голям в планинските отколкото в непланинските области; подобно е съотношението и някои други членки на ЕС-15. В останалите страни и особено в Словения и Чехия, този показател отново е по-голям в планинските области, с изключение на Унгария (виж. Фиг. 5).

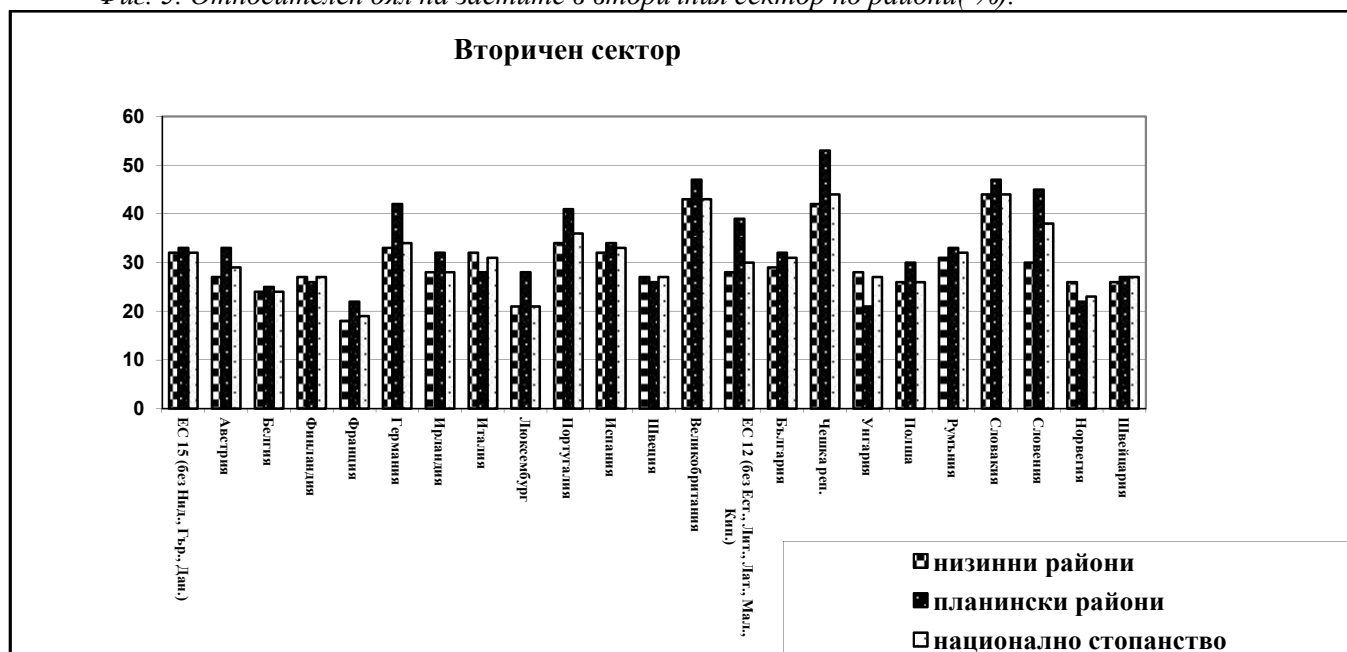
Планините в Чехия имат много високи стойности на заетостта в този сектор, както и тези в Словения, Словакия, България и Великобритания без Шотландия. Други силно индустриализирани масиви са Немската Черна гора, централните Италиански Алпи, Макико норуесте (Португалия), Каталуня и Испанските Пиринеи. Масивите с по-малки стойности на заетостта във вторичния сектор са в северна Феноскандия и южна Франция. Отново се наблюдава голямо разнообразие от ситуации, отразяващи до каква степен големите индустриални градове са включени в области, определени като планински.

Фиг. 4. Относителен дял на заетите в първичния сектор по райони(%).

Изт. EUROSTAT, NCSД. 2004.

Фиг. 5. Относителен дял на заетите в вторичния сектор по райони(%).

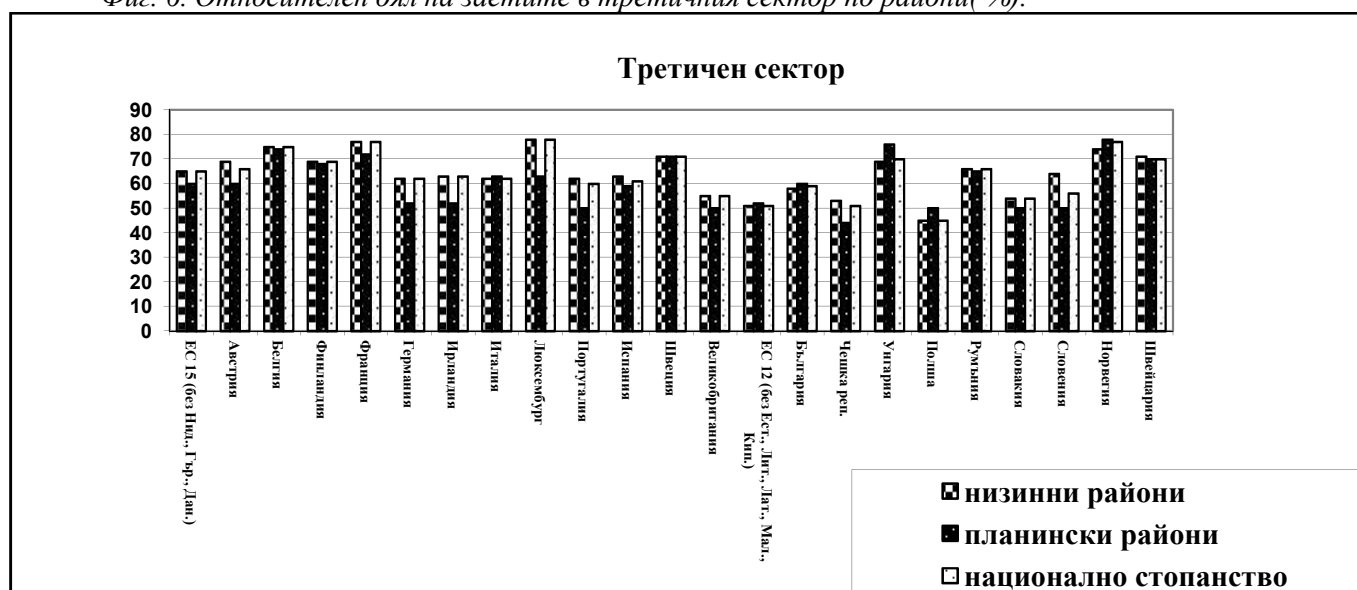
Изт. EUROSTAT, NCSД. 2004.

Третичният сектор обхваща най-голям процент от заетите във всички изследвани държави (виж. фиг. 6), само в Чехия приблизителната стойност на заетите е под 50%. В почти всички членки на ЕС-15, особено в Португалия, Люксембург, Ирландия и Германия, заетостта в този сектор е по-ниска в планинските отколкото в низинните области. Единствената страна от старите членки, в която планинските райони са с по-голяма заетост е Италия; това е така и в Норвегия.

В присъединилите се страни показателите варират. В четири от тях, особено Словения и Чехия процентът на заетите е по-нисък в планините. И обратно съотношението в планинските райони е по-голямо в други три държави, особено в Унгария, където с най-голям дял са заетите в третичния сектор. В границите на масивите, процентите са по-високи от средните за територията на проучването. Това се отнася за Скандинавските страни и южна Франция и особено за средиземноморските Алпи и Корсика. За повечето от изследваните масиви обаче, заетостта в сферата на услугите е по-ниска в сравнение със средната за проучваните територии (NCSД, 2004).

Изводи: - пространствените различия в икономиките на планинските райони са естествен резултат от особеностите на географската среда; - някои основни социални характеристики на планинските райони, като заетост и безработица са пряко отражение на секторната специализация; - първичният сектор постоянно губи естествените си позиции в структурата на местната планинска икономика; - вторичния сектор задържа мястото си, но показва доста сериозни регионални различия в масивите на отделните страни, породени най-вече от местните ресурси и традициите в стопанското развитие; - най-динамично се развиват дейностите от третичният сектор и като разнообразие, и като относителен дял, поради по-големите възможности за туширане на ограниченията за развитие на средата в планинските масиви.

Фиг. 6. Относителен дял на заетите в третичния сектор по райони (%).

Изт. EUROSTAT, NCSД. 2004.

2.2. Преглед на политиките за развитие на планинските райони.

Значимостта и мястото на пространственото развитие на планинските райони в общата регионална политика на Европейския съюз и на континента като цяло, произтичат от разнообразието и мащабите на ресурсния потенциал, с който те разполагат. Трансграничният характер на повечето от планинските масиви, налага интегрираното им развитие от двете страни на границата, чрез провеждането на съвместни пространствени инициативи. Изключително важно е, те да бъдат част от една цялостна политика, насочена към решаването на общите проблеми и предизвикателства, пред които са изправени планинските територии.

Основната цел е изясняването на регионалните и локални особености на политиките за развитие на планинските райони, породени от природногеографските и социално-икономическите различия, с които те се отличават, като на тази основа се докаже необходимостта от интегрирана политика, както на съюзно, така и континентално равнище. Изследвани са настоящите 27 членки на ЕС, Швейцария и Норвегия.

а. национални особености на “планинските политики”

Почти всички държави с планински или хълмисти територии имат някакъв вид косвена или пряка “планинска политика” или концентрирано внимание върху определени въпроси на тяхното развитие. Независимо от това, има забележима разлика между различните страни. Така на национално ниво могат да бъдат разграничени четири различни типа (NCSД, 2004):

1. Държави, където няма установени планински политики: - без планини (Дания, Естония, Латвия, Литва, Малта, Нидерландия); - с много малко или много ниски планини; - силно планински (напр. Гърция, Норвегия, Словения), където планинската политика е част и се реализира успоредно с общата политика за развитие.

2. Държави, където планинските политики/мерки са секторни. 17 държави със средновисоки планини, сектора е първичният и частност земеделието.

3. Държави, където планинските политики са адресирани към многосекторното развитие. Германия и Испания, както е и при Австрия, която има доста интегрирана политика с дългогодишни инициативи.

4. Държави, където планинските политики се отнасят към общото развитие. Чрез укрепването на секторните политики и одобрението на специфични инструменти като планински закони и фондове.

- *Три държави, в сегашния момент, имат официално интегрирана планинска политика:* Франция, Италия и Швейцария. Някои изследователи не смятат швейцарския закон за интегрирана политика, както и че Норвегия има интегрирана политика, но тя не е свързана точно с планинските региони.

- *Две страни* (България и Румъния) започнаха формирането на интегрирана политика свързана с планините, която е изготвена по френски и италиански модел. Но, това все още не е ратифицирано в законодателството.

Докато все още е възможно да се говори за интегрирани планински политики, концепцията за интегрирана планинска политика не е точно определена. Секторната и териториалната координация на такива политики е основния компонент на концепцията. Като заключение, в повечето европейски страни, завършените “планински” политики са предимно косвени: действително, те предимно са секторни политики със специални преработки. Перспективата за по-голяма публичност, както при създаването, така и при реализирането на тези политики, често ги прави еквивалентни на локалните (напр. селски) и регионални политики.

б. “планинско законодателство” и “планинска политика”.

Точно определено законодателство за планинските територии съществува само в страни с добре развита политика за планинските зони, това са страни като Италия, Франция и Швейцария. Законите, засягащи планинските райони в България и Румъния са в различен етап на подготовка или одобрение. В Полша действията в тази посока, които съществуват от 1986г., са анулирани през 1989г. в края на комунистическия период. Законодателството може да бъде и на под национално ниво като Закона за високите планини в провинция Каталуня (Испания), влезнал в сила през 1983г. и закона за планините Апусени (Румъния) от 2000г.

В Австрия, Федералното Канцлерство през 1979г. представи “Специална инициатива за планинските зони”, но тя бе разпространена и преименувана на “Инициатива за регионално развитие”. В някои страни, законодателството се прилага към планинското земеделие като цяло – Австрия, Испания или към специфични земеделски дейности като производство на мляко напр. в Румъния (NCSД, 2004).

в. секторни политики в планинските райони.

Основните сфери на въздействие са концентрирани върху: *Земеделие и горско стопанство; Индустрия; Туризм; Инфраструктура и услуги; Околна среда.*

От края на 80^{те} години на миналия век различни документи предлагат разнообразни елементи от политиката за европейските планински райони. Ключовият момент е да се признае голямото разнообразие, което характеризира тези райони по всички критерии. Съществуват природни, икономически и социални пречки, но не навсякъде и не в еднаква степен. В контекста на глобализацията планинските райони се изправят пред три противоречиви предизвикателства:

- да се превърнат в „открити музеи” или зони за рекреация и да опазят природата си от и за индустриализираните общества;

- да се приемат като региони за икономическа експлоатация или дори прекалена експлоатация;

- да генерират все по-силно в себе си обезлюдяването, икономическата стагнация и екологичния дисбаланс (NCSД, 2004).

Координираните интегрирани политики по отношение на планинските райони ще включват голям брой различни сектори и по този начин ще останат национална отговорност. Всяка бъдеща политика на ЕС, отнасяща се до планинските райони, трябва да съблюдава принципа на субсидиарност. Подобно на това, политиките за горите трябва да отговарят на тяхното мултифункционално управление, включително за нетърговски цели и на нуждата горите да се управляват в цялостния природен контекст. Ключов принцип трябва да е насърчаването на многосекторни подходи и включването на различни икономически дейности, като се събират данни за активността в тази сфера.

В местата, където има производствен упадък, трябва да се извличат ползите от културното наследство и архитектурата, както и от нови възможности, базирани на вече съществуващи

предпоставки. Информационните и комуникационните технологии могат да играят ключова роля в предоставянето на нови икономически възможности.

2.3. Мястото на планинските райони в Общата аграрна политика на ЕС.

Тъй като Общата аграрна политика (ОАП) продължава да се развива, приоритетна цел трябва да бъде насърчаването на системи, които отдават допълнително значение на спецификите на планинското земеделие и взимат под внимание целия процес - от производството, през преработката, до търговията. Страните трябва да обръщат особено внимание на планинските райони, когато развиват втория стълб на ОАП, в контекста на мултифункционалната регионална и локална икономика.

Активното отношение към планинските райони започва да се реализира най-вече с Регламент на съвета (ЕС) № 1698/2005. С него започва реализацията на мерки, целящи устойчиво използване на земеделска земя чрез, плащания за природни ограничения на фермери в планински райони. Плащанията целят да компенсират допълнителните разходи за фермерите или пропуснатия доход поради ограниченията за земеделското производство в съответния район. Член 50 регламентира, че страните-членки определят параметрите на планинските райони.

На 85-ата си пленарна сесия, проведена на 9 и 10 юни 2010 г., Комитетът на регионите прие становище по собствена инициатива относно бъдещето на ОСП след 2013 г. (2012/С 225/14), в което застъпва мнението, че тя следва да отчита неблагоприятните природни и географски условия в редица специфични територии (планински райони, острови, слабо населени райони, най-отдалечени региони).

Много активна позиция е изразена и от Европейския икономически и социален комитет (ЕИСК) относно "Перспективи за развитието на земеделието в области със специфични неблагоприятни природни условия (планински, островни и най-отдалечени региони)". В своето становище още през 2007г. (Официален вестник на ЕС, № С 120 , 2008) ЕИСК посвети цяла глава (гл. 4) на проблемите на планинските райони, като подчерта, наред с другото, необходимостта: - от конкретна политика на ЕС в полза на планинските райони; - изготвяне хармонизирано определение на ниво Европейски съюз; - даване предимство на планинските райони при разпределението на бюджетни кредити от втория стълб; - консолидиране на мерките за обезщетяване на земеделските стопани в планинските райони; - интегриране на земеделската и регионалната политика, за да се постигне по-добро въздействие в планинските райони.

III. Планинските райони в България.

Усвояването и развитието на българското национално пространство винаги е било много пряко свързано с планинските райони. Анализът на историкогеографската специфика на ролята на планините в различните периоди, създава възможности за отчитане на промените в функциите им и използването на техния потенциал. При разглеждането на ролята на планините в историята на държавата в „Книга за българите”, Мутафчиев отбелязва своя извод, че от една страна, те са били закрилник на народа, а от друга, са затруднявали връзките между отделните области и са ги изолирали от столицата (1987г.). В тракийският период усвоените планини (напр. Родопите) често са били превръщани в култови места или са изпълнявали охранителни и защитни функции (Перперикон, Татул и др.). Със създаването на българската държава започва постепенно пространствено усвояване от север на юг. Стара планина играе ролята на естествена граница, която осигурявала трайното ѝ съществуване в Мизия и Добруджа. Наред с това тя затруднявала проникването на юг в Тракия. По-късно през епохата на османското робство и особено през кърджалийския период, поради естествената си засебеност и възможности за защита, планинските райони стават привлекателно място за заселване и създаване на нови купни селища. Българското население бягащо към планините от нападенията в низинно-хълмистите райони променя етническият им състав и в тях остават основно турци, арменци, гърци и др. В периода на насилственото ислямизиране, особено в района на Родопите, в значителни територии се променя религиозният състав на планинското население. След Освобождението „слизането” от планините към котловините и низините е продиктувано от променените стопански условия и новите политически граници. Този процес продължава няколко десетилетия с различна скорост и география, което води до трайно намаляване на броя на планинското население и промяна на ролята на планински селища, като традиционни центрове в локалното и регионално развитие.

3.1. Преглед на изследванията на планинските райони в България.

Разнообразните географски условия на територията на България стоят в основата на постоянния интерес на редица изследователи към анализа и оценката на ресурсите на планинските райони. Проучват се проблемите, свързани с усвояването и опазването на техния потенциал, и онези които съпътстват развитието им.

Внимание заслужават редица изследвания на различни автори, публикувани в българската научна литература. Сред тях изпъква монографичното издание на Географския институт на БАН „Природният и икономическият потенциал на планините в България” в два тома – „Природа и ресурси(1989) и „Неселение и икономика” (1990). Изданието, което се отличава с комплексен географски подход към планинските територии и сериозни методологични приноси, изследва подробно природните, социалните, икономическите, техническите и организационни условия за формирането на ресурсния потенциал на планинските райони. В него поредица от автори като Мишев, Найденова, Мичев, Младенов, Кираджиев, Гешев, Дончев, Попов, Илиева, Колев, Копралев, Терзийска извършват подробни географски анализи на планинското пространство и неговия потенциал. Създадена е много широка емпирична основа, чрез която да се пристъпи към научно обосновано определяне на обективните проблеми на този етап и приоритети на бъдещото развитие на тези територии, съобразно техните възможности и местни особености.

Природният потенциал и устойчивото развитие на планинските райони фокусира вниманието на изследователите, често провокирано и от провеждането на различни научни форуми – Враца 2001 и Баните 2007.

Понятиите аспекти в изследването на селските планински райони, в духа на идеята за устойчивото развитие, е акцента на проучването на П. Петров (Петров, 2001). На характера и възможностите на устойчивото развитие в урбанизираните или изостаналите планински райони, антропогенното въздействие и трансформации, устойчивото природоползване и интегрирано управление на ресурсите са посветени публикациите на Власков (2001), Нам и Иванов (2001), Дерменджиева (2001), Патарчанова (2008), Гачев (2008). Туризмът с неговите алтернативни форми и ролята му като фактор в устойчивото и интегрирано развитие на планинските райони привличат голям брой изследователи - Генев, 2001; Петров, 2001; Грозева, 2001; Киселкова и Петров, 2001; Шишманова, 2001; Еврев, 2005; Попова, 2008; Патарчанов, 2011, Patarchanov, 2012. Проблемите на регионалното развитие, регионалната политика, планирането и устройството на планинските територии са предмет на изследванията на Шишманова (2008), Патарчанов (2008). Върху земеделието като основна икономическа дейност и актуалната тема за руралността, като характерна особеност на планинските райони фокусират вниманието си автори като Boyadzhiev, 2013; Patarchanov, 2010. За ролята на географските фактори в териториалното разпределение и развитие на населението и селищната мрежа по надморска височина и височинни пояси, сериозен принос имат редица автори като: Иширков и Радев (1906), Пенков(1938), Пенков и Йорданова (1970), Пенков и Димитров (1977), Славейков (1995). Изследвани са особеностите на демографското и селищно развитие и в планинските части на страната.

В изследванията на тези територии много активно се включват някои специализирани институти и центрове. Изданието на НЦТРЖП (1994) на И. Копралев и колектив е посветено на политиката за развитие на планинските райони в страната като част от общата регионална политика в периода на преход и реформи. Комплексният анализ на колектив с ръководител ст.н.с. I ст. дфн Й. Капитански в проекта на ИИСС (1997) разкрива социално-икономическите проблеми на планинските и полупланинските райони, факторите които са ги породили, като на тази основа се обосновават предложения за стабилизиране на демографските процеси, развитие на тяхната производствена и социална инфраструктура. Природните особености на всички 37 планини в България, архитектурно-историческите и културни забележителности и туристически ресурси са разгледани и описани подробно, групирани по планински области в монографичното издание на В. Николов и М. Йорданова (2002). Със много сериозен методически принос се отличава проекта на ИАИ (2005) под ръководството на ст.н.с. д-р Ив. Янакиева и колектив, в който са разработени подходи за определяне на необлагодетелствани райони, очертан е техният териториален обхват и са обосновани избраните критерии. На различни аспекти – методически; природоресурсни; социално-икономически; консервационни и организационни, на устойчивото развитие на планинските райони в Югоизточна Европа е посветен сборник от статии (2011) на различни автори от региона.

На въпроси, свързани с делимитацията на планинските райони и общините влизаци в обхвата им, както и на техните основни характеристики и възможности за интегрирано развитие са посветени текстове в редица стратегически и планови документи – НКПР-2013-2025(2012), НСРР-2012-2022(2012) и др. Направен е опит да бъдат обобщени, не достатъчно критично, досегашните постижения и методически разбириания при определянето на планинските райони.

Ролята на неправителствения сектор в проучването и особено в развитието на тези значителни части от националната територия, фокусират вниманието на различни неформални структури. Водеща е ролята на Асоциацията за развитие на планинските общини в Р. България. В свои материали и

форуми тя насочва вниманието, към преглед на опита на редица държави в нормативната база и добрите обществени практики, както и очертаването на конкретни политики в развитието на планинските райони. Участието в редица европейски проекти повишава обществената роля и влияние на организацията в подпомагането на планинските общини. Недостатъчната представителност на асоциацията, породена от броя на членовете ѝ (едва 12 общини), създава трудности при синхронизацията на действията в общ интерес на всички планински общини в страната. Това налага не просто общи инициативи с другите регионални сдружения и асоциации на планински общини, като Асоциацията на Родопските общини (АРО – 21 общини), Регионално сдружение на общини "Централна Стара планина" (РСОЦСП – 14 общини), Сдружението на Югозападните общини (СЮЗО – 28 общини) и др., а създаването на обща институционална инициатива. По този начин ще бъдат защитени много по-добре локалните интереси в процеса на създаването на нормативната база, регулираща основните социално-икономически процеси и особено при формулирането на обща интегрирана политика, за развитие на планинските райони и съседните на тях територии.

Според Колев „досега почти всички български, а и немалко чужди учени, са разглеждали и анализирали географското пространство само като територия и отчасти прилежащата му негова акватория, а не в 3 D – измерение. Сред тях са и повечето български географи (физико и икономгеографи и други), които на практика разглеждат географското пространство и анализират едни или други негови потенциали и ресурси в експлицитна или имплицитна форма само като територия, т.е. в двумерно (плоскостно) измерение” (Колев, 2008). В тази посока са и монографичните издания, които изследват планинските райони, които анализирахме в началото, както „и почти всички други отраслови географски изследвания на различни аспекти и специфики на географските особености на страната, известни на нашата географска и въобще научна общественост” (Колев, 2008). В този смисъл е нужно да се отбележи, че досега липсва цялостно теоретично осмислено възприемане на географско пространство на планинските райони като триизмерна същност.

3.2. Критерии и показатели за дефиниране на планинските райони в Република България.

Ролята на държавата в политиката на развитие на тези територии в последните десетилетия е била доста активна, но за съжаление не много ефективна. Приетите повече от двадесет постановления на Министерския съвет в тази посока са опити да се подобри социално-икономическото положение най-вече на планинските райони по южната и западната граница. Практическите резултати от тази политика обаче се оказаха незадоволителни.

Най-голямото постижение на централната власт в първите години на демократичния период от развитието на страната бе създаването на временна парламентарна комисия за развитие на планинските райони в 36-то Народно събрание. Направени бяха проучвания и се дефинираха проблемите, свързани с демографското развитие, миграциите и заетостта, със стопанската дейност и комуникациите, и най-вече със сферата на услугите, които в големи части от планинските райони бяха дори под нормативите.

Тези проучвания позволиха да се делимитира териториалния обхват на планинските райони. В тях се включват територии с надморска височина над 600 м и такива с размер на земеделската земя под 70%. Те заемат към този момент 46,7% от територията на страната и в тях живее около 2,5 милиона души, което е съсредоточено в 2996 населени места (56% от тези в страната) и които влизат в обхвата на 142 общини. Територията на планинските райони обхваща 72% от горския фонд на страната, 39% от обработваемата земя, 47% от необработваемата и 83% от негодните за обработка земи (НЦТРЖП, 1994). Въз основа на направения анализ и изводи за ситуацията, и проучването на опита на редица западноевропейски и други страни бе подготвен проект на Закон за развитие на планинските райони на Р.България (МРРБ). Независимо от сравнително добрите идеи за развитие на планинските райони, заложи в този проект, той остана в архивите и не видя бял свят.

Много важна роля в нормативната база играят основните критерии и конкретните количествени показатели за определянето на районите. В годините преди влизането ни в ЕС в това направление се извършиха редица експерименти с прилагането на различни надморски височини и наклони с цел да се потърсят възможности да се разшири териториалният им обхват. Освен това се проверява техният обхват при алтернативата наклона и височината да бъдат средните за територията на общината или само за земеделската земя. Тук трябва да подчертаем, че вторият вариант бе по-лесно защитим пред ЕС, но той за съжаление предопределя по-малък териториален обхват на планинските райони, докато първият осигурява по-голям обхват, но вероятността да бъде защитен бе по-малка.

Един от първите нормативни документи, регламентиращи критериите и териториалния обхват на планинските райони у нас е Наредба №14/ 1 април 2003г. Изд. от МЗГ и МРРБ – За определяне обхвата на населените места в селски и планински райони – Обн.ДВ. бр.35/16.04.2003. В нея

Планинските райони обхващат територията с надморска височина над 600 м или под 600 м, но с дълбочина на разчленение на релефа над 200 м разлика между най-ниската и най-високата точка на 1 кв.км, с гъстота на разчленение на релефа над 2 км/кв.км и с наклон на терена над 12 градуса. В допълнение като планински се определят общините, в които повече от половината от землищата на населените места, включени в тях, са планински райони.

В приетият на 1 април 2005 г. от XXXIX Народно събрание, Закон за изменение и допълнение на Закона за регионалното развитие (ДВ, бр.14 от 2004г.), се възприе вариант, при който с намаляването на долните прагове на основните показатели да се увеличи териториалния обхват на планинските райони. Приетите параметри за територията на общините в *изостаналите планински райони* бяха следните: - средна надморска височина над 500 м или под 500 м, но със средна за територията дълбочина на разчленение на релефа над 150 м разлика между най-ниската и най-високата точка на един квадратен километър; - средна за територията гъстота на разчленение на релефа над 1,5 км на квадратен километър; - среден наклон на релефа над 7 градуса.

Тази географска логика се различава от утвърдената в научните среди представа, според която планинския пояс започва от 600 м надморска височина и която бе възприета във всички досегашни нормативни документи. С направените промени, които имат доста субективен характер, се увеличава обхвата като се включват доста нови територии, които имат различия по отношение на своите природни и социално-икономически условия и ресурси, и на възможностите за тяхното използване и управление. За съжаление и допълнителните показатели от демографски, икономически и инфраструктурен характер не допринасят за целенасоченото дефиниране на проблемите на планинските райони. Във вида, в който са заложи в закона, те само унифицират подхода за всички райони за целенасочено въздействие. Така се ограничават възможностите за обективна оценка на състоянието, както и за разработване на реални планове за развитие и взимане на верни управленски решения.

Действащият в момента Закон за регионално развитие (*Обн. ДВ. бр.50 от 30 Май 2008г. и в сила от 31.08.2008 г.*) отива още по-далече в процеса на бягане от реална отговорност към развитието на тези съществени части от националната територия. Съгласно чл.5 на територията на районите от ниво 3 могат да се обособяват райони за целенасочена подкрепа от държавата, които обхващат територията на една или повече съседни общини. В текста се коментира само как (съгласно приложените общи за всички райони демографски, социално-икономически и инфраструктурни критерии), и къде (в областните стратегии за развитие), се определя техният териториален обхват по данни на Националния статистически институт и на административната статистика на Агенцията по заетостта. В Закона и в правилника за приложение не се определя кой орган трябва да дефинира тези райони, както и реда по който се променя вида и териториалния им обхват в резултат на междинните и окончателния доклад за изпълнението на областната стратегия (съгласно чл. 30, ал.3, т.6 от Правилника на ЗРР).

Липсата на достатъчен научен и експертен потенциал в областните администрации, на които е делегирана на тази важна функция, създава реален риск за развитието на проблемните територии. При ограничаване на видовете и териториалния обхват на районите значителни територии могат да останат извън действието на реалните инструменти за регионално развитие. Обратният процес би довел до сериозни трудности за ресурсното обезпечаване и провеждане на целенасочена интегрирана политика, и на компрометиране на възможностите за компенсиране на ограниченията, наложени от географската среда в планинските райони.

Изключително важно е в този процес активно да бъдат ангажирани локални, регионални и национални научно-изследователски центрове, агенции, университети или целево създавани структури, които да извършват специализирани проучвания, на базата на които обективно да се дефинират, както вида и териториалния обхват на районите, така и техните основните проблеми и възможности в развитието им.

Наложително е тук да се уточни, че целият процес на определяне на типа и обхвата на т.н. необлагодетелствани райони, трябва да става на основата на общите рамки, изложени в Регламентите на ЕС. По този начин се поставя обща основа и еднакви изисквания към всички страни-членки. Доколкото почвено-климатичните, икономическите, демографските и екологичните условия са несравними, както и информационната база данни, с която разполага всяка от тях, измерването на тези условия става с различни показатели. Конкретното равнище на всеки показател, обаче, се определя съобразно очертаните в Регламента граници. По същия начин всяка страна-членка на ЕС решава колко групи необлагодетелствени райони ще дефинира.

Предвид на настъпилите промени в ЕС, основният Регламент 1257/1999, определящ условията за дефиниране на необлагодетелствани и в частност на планинските райони, се променя и допълва няколко пъти: с Регламент (ЕО) 1783/2003 и Регламент (ЕО) № 2223/2004 на Съвета.

В него *планинските райони* са дефинирани в Член 18 като територии, характеризиращи се с значителни ограничения на възможностите за използването на земята и значително нарастване на производствените разходи, което се дължи на: - климатични ограничения за отглеждането на земеделските култури, обусловени от надморската височина, в резултат от която вегетационният им период е значително скъсен; - по-ниска надморска височина, наличие на твърде стръмни наклони, затрудняващи земеделската техника на по-голяма част от територията, или налагащи използването на скъпоструващо специализирано оборудване; - при комбинация от тези два фактора – когато всеки един от тях не създава затруднения поотделно, но двата взети заедно създават; - райони на север от 62-ия паралел и прилежащи към него райони.

Част от действащата нормативната база у нас по отношение на планинските райони е пряко свързана с регламентирането на компенсаторните финансови механизми (в съответствие с Закона за подпомагане на земеделските производители) и включва специална Наредба за определяне на критериите за необлагодетелстваните райони и териториалния им обхват (приета с ПМС № 30 от 15.02.2008 г., обн., ДВ, бр. 20 от 26.02.2008 г., в сила от 26.02.2008 г.). С нея се уреждат показателите и критериите за определяне на необлагодетелстваните райони (1. планински райони; 2. райони с ограничения, различни от планинските) и териториалния им обхват.

Съгласно наредбата *Планинските райони* са землищата на населените места, които отговарят поне на един от следните критерии и показатели: - средна надморска височина минимум 700 m; - среден наклон на терена минимум 20 %; - средна надморска височина минимум 500 m в комбинация със среден наклон на терена минимум 15 %. В допълнение се хомогенизират землища и група от землища, съседни на планинските, които имат минимум 90 % обща граница с планински землища.

Този методически (преобладаващо статистически) подход, който е приложен, ограничава териториалния обхват на планинските райони, най-вече заради показателя на критерия надморска височина. Като резултат от това големи части от български планини или дори цели масиви остават извън него. Това допълнително натоварва с ограничения локалните общности и обрича тотално тяхното бъдеще на устойчив упадък, не само по отношение на аграрните дейности но в цялостния им социално-икономически профил.

Обособяването на територии със специфични характеристики е традиционен инструмент за пространствено насочване на политики и програми за постигане на желани цели. Прегледът на тези различни видове територии показва разнообразни признаци/критерии, по които те са определени, и голямо прекриване. В НКПР 2013-2025г. е възприето като територии със специфични характеристики да се третират онези части от националната територия, за които е необходимо да се прилага специфична политика на устройство и развитие. Като такива са определени крайбрежните територии (Черноморски и Дунавски), *планинските територии*, граничните територии, териториите в риск и териториите за опазване на ландшафта, природните и културни ценности. Тези територии се определят и като неформални райони. Два от тях, Дунавско крайбрежие и Черноморско крайбрежие, са дефинирани и институционализирани и имат международно консолидирани стратегически документи за развитие. Черноморското крайбрежие е обект и на специален закон (ЗУЧК).

Останалите видове територии със специфика могат да се обобщят в една обща категория „*проблемни*” територии. Определянето на територии със специфични характеристики и проблеми дава възможност да се фокусират териториалните адреси и приоритетите на секторните политики и бъдещите оперативни програми, което ще повиши вероятността за реализация на съответните регионални стратегии. По този начин ще се открият пътища и подходи за определяне и водене на целенасочена и интегрирана политика за съхраняване на тяхната специфика и преодоляване на натрупаните проблеми. Като територии със специфични характеристики и условия в различни документи се посочват планински, селски и гранични територии/общини. За тях е характерно високата степен на припокриване и твърде сходните проблеми, което дава основание да бъдат определени като „*проблемни*” територии.

В момента съществуват 3 различни делимитации на планински общини: чрез типологията на NORDREGIO (NCSД, 2004) - виж фиг.11, по типологията в Наредбата за определяне на критериите за необлагодетелстваните райони и териториалния им обхват, (обн. ДВ бр. 20/2008 г.) - виж фиг.14 и съгласно възприетата в Националната стратегия за регионално развитие 2012-2022 г (МРРБ, НКПР, 2012). На база критериите за определяне на райони за целенасочена подкрепа в ЗРР, планински райони

се разделят на две групи в зависимост от броя на показателите, на които отговарят - фиг. 13 (МРРБ, НСРР, 2012).

Съществуващите най-разнообразни варианти за определяне на териториалния обхват на планинските райони или планинските общини, използвайки различни критерии и показатели, които са продукт на различни институции и изследователски колективи, всъщност не работи в полза на тези специфични територии. Голямото понятийно, правно и технологично (софтуерно) лутане през годините много често се разминава с установените географски параметри за делимитация и се подчинява по-скоро на чужди модели и дефиниции, които много често се конфронтират с националната ни традиция и локална идентичност в този процес. Очевидна е необходимостта от институционална синхронизация на: нормативната база; подзаконовите актове; стратегическите, планови и оперативни документи, които дефинират планинските райони, организират и управляват развитието им.

3.3. Място на планинските райони в националното пространство.

Географите в България определят като долна граница на планинските райони в страната изохипсата с надморска височина 600 м. Всички региони с височина, по-голяма от 600 м, се определят като планински, а тези с по-малка - като равнинни, низинни и хълмисти. Причината за приемането на тази долна граница са разликите в характеристиките на съставните части на ландшафта - релеф, почви, климат, води, растителност и животински свят. В хипсометрично отношение най-добре е развит е: нископланинският пояс /600-1000 м/ - 17 хил. км², следван от среднопланинския /1000-1600 м/ - 11 хил. км², и високопланинския /над 1600м/ - 2,8 хил. км².

Според Божкова „в Р.България като планински са определени районите, в които поради усложнени природо-географски условия (надморска височина, наклонен терен и гъстота на разчленение на релефа) е затруднено социалното, инфраструктурното и стопанското развитие на територията”. Планинските райони са част от територията на страната (36%), която се отличава с определена специфика на условията на живот, изискваща специална политика за нейното устройство, управление, опазване и развитие. В тях е съсредоточено 28,2 % от населението на страната, 40 % от общините и 41,8 % от населените места (2172 броя), включени в националната селищна мрежа (Божкова, 2000).

Обхват и характеристика на планинските райони. Според Янакиева и Велев при дефиниране на необлагодетелстваните райони в България групата на планинските райони включва в обхвата си 130 общини, като 88 от тях са дефинирани по надморска височина над 600 м, 25 по наклон над 10 градуса, 1 по комбинирания критерий и 16 по принципа на хомогенизация на планинските райони (Янакиева, Велев, 2006).

Топографската характеристика на планинските райони може да се направи чрез надморската височина и наклона на територията на общините, включени в техния обхват. Въз основа на надморската височина са очертани 4 групи - до 500 м от 501 м до 1000 м, от 1001 м до 1600 м и над 1600 м.

Таблица 1. Обхват и териториална структура на планинските райони.

Райони	Територията на страната (в %)	Земеделски фонд (в %)	Горски фонд (в %)	Обработваема земя (в %)	Необработваема земя (в %)
Планински райони	49,1	35,7	73,3	29,6	58,6

По данни на Дирекция „ПИРИТ”, МЗГ, 2001 г.

Групировката на общините е направена по надморска височина, но обхватът на всяка група включва средно претегленото равнище на трите показатели и критерии - надморска височина, наклон и категория на земята. В тази връзка, съотношението между тях в групите е различно.

Първата група от планинските общини, (под 500 м), има среднопретеглено равнище на надморската височина 353,2 м, на наклона - 9,7° и на категорията - 6,1. Тази група заема 27,6% от площта на планинските райони.

Втората група включва планински общини с надморска височина от 501 м до 1000 м. Тя е най-голямата и обхваща 53,5% от площта на планинските райони. Средната ѝ надморска височина е 758,6 м. Нейната структура в преобладаващата си част се формира от общини с височина над 600 м (63,4% от групата), но в същото време и с висок наклон (69,4% от групата е с наклон над 7°). В тази връзка, средният наклон за групата е 13,6°. Всичко това обуславя и ниската средна категория на земеделската земя — 7,7.

Третата група (от 1001 м до 1600 м), също заема значителен дял от обхвата на планинските райони - 18,2%. Тя се характеризира както с голямата средна надморска височина (1271,6 м), така и с големия наклон (16,4°), като 97,5% от площта ѝ се определя от общини с надморска височина над 600

м и 97,5% с наклон над 7°. Голямата надморска височина и силно пресечения терен на землищата на общините, попадащи в тази група, са показатели за твърде неблагоприятни почвено-климатични условия за земеделие, изразяващи се в къс вегетационен период, ниско плодородие на почвата, силно редуциране на възможния брой селскостопански култури, подходящи за отглеждане, ограничения за използване на селскостопанската техника и значително оскъпяване производството на земеделската продукция.

Четвъртата група е с най-голяма височина, но нейният дял от площта на планинските райони е незначителен - 0,6%.

Планинските райони имат среднопретеглени равнища на надморската височина - 734 м, на наклона - 12,9° и на категорията на земеделската земя - 7,6. Над половината общини от обхвата на планинските райони (55,2%) имат средно надморско равнище над 600 м, като 68,2% от тях са и с наклон над 7°. Това характеризира условията в цялата група планински райони като твърде неблагоприятни за развитието на земеделското производство в тях, изграждането и поддържането на инфраструктурата, както и осигуряването на ефективен достъп до някои основни социални услуги (образование, здравеопазване и др.) (Янакиева, Велев, 2006).

3.4. Съвременни предизвикателства в развитието на планинските райони в България.

Планинското пространство, поради големия си териториален обхват и значителен ресурсен потенциал, естествено се е превърнало в един от най-важните елементи в развитието на националната територия. Съвременното състояние и особено бъдещото развитие на планинските райони има непосредствено отношение към цялостното им устройство и ефективно усвояване на потенциала. Значителният обхват на тези райони, заемащи над една трета от територията на страната, концентриращи около 30% от населението и над половината от селищата ѝ, им отрежда определяща роля в съвременното и особено в бъдещото регионално развитие.

Интегралният характер на регионалната политика в тези територии, произтича от необходимостта за координиране на разностранните интереси на местните общности и на държавата. Само чрез стимулиране на партньорството на отделните субекти в процесите на нейното разработване и провеждане, ще може ефективно да се реагира на съвременните и бъдещите предизвикателства в развитието на планинските райони в България. Това ще допринесе и за преодоляване на големите различия в развитието на националната територия, особено при активната роля на държавата в провеждането на балансирана регионална политика.

Така вече почти двадесет години, все още липсва целенасочена комплексна политика към тази значителна част от националното пространство. А трябва да отбележим, че в много отношения географските различия в отделните планински райони са се задълбочили и това налага нов адекватен на съвременните условия подход при формулирането на приоритетите на политиката на развитие. Географските особености и мащабността на социално-икономическите, екологични, и устройствени проблеми в планинските райони, налагат провеждането на адекватна на променените реалности политика на устойчиво и интегрирано развитие.

Нека да се спрем по-подробно на някои от тези особености и тяхното пространствено проявление: **Продължават да настъпват сериозни промени в географското положение на отделните планински райони и във връзка с това на възможностите, които то предоставя за устойчивото им развитие.**

Преобладаващият граничен характер на повечето български планини допълнително ограничава възможностите за развитието на територията и от двете страни на границата. Наследените от близкото или по-далечно минало геополитически реалности с нашите съседи не съдейства достатъчно за интегрирането на планинските територии през границата, както и поради недостатъчната им инфраструктурна осигуреност.

Например *планинските райони*, по южната ни граница (особено в частта ѝ с Р.Гърция) се превърнаха в зони на доста активни инвестиционни процеси, повечето от които са на чужди или смесени фирми. И макар този процес след първоначалният висок ръст сега да не е с такава сила, а да има спад, дължащ се главно на външни и по-малко на вътрешни причини, се налага прилагането на адекватна политика. Не така стои въпросът с *планинските райони по границата с Р.Турция*, в които все още продължава безвремето, независимо от опитите за регионална политика на държавата, която да го спре с проекта “Странджа-Сакар – Република на младостта”. Ситуацията се усложни още повече след като в района бяха закрити почти всички военни поделения като резултат от провеждащата се реформа в тази сфера у нас и във връзка с новата ни роля като членки на НАТО. *Районите по западната ни държавна граница* за съжаление все още продължават да трупат повече негативи в своето развитие, независимо от променените външнополитически условия. Емоционалната еуфория и

икономическо оживление настъпили през деветдесетте години на миналия век, най-вече покрай войната и ембаргото към разпадащата се Югославия, бързо отстъпиха място на реалностите. Те за пореден път показаха, както изкуствения характер на границата, така и липсата на много ясни географски различия от двете ѝ страни, което ограничава в един по-дългосрочен план възможните сфери и интереси за общуване.

Планинските райони в централната част на страната се превръщат все повече в една типична вътрешна периферия на националното пространство по отношение на своя демографски, селищен и инфраструктурен потенциал. Тази реалност доста сериозно ограничава възможностите им за диверсификация на тяхната икономика, но пък им дава уникалния шанс да реализират активни мероприятия в сферата на алтернативния туризъм и екологичното земеделие, на основата съхранената природна среда, уникалната селищна организация, бит и архитектура, както и на добрите традиции в областта на старите занаяти и някои земеделски и горски дейности. Селищата в тези райони, съхранявайки или възстановявайки своята възрожденска архитектурна и икономическа идентичност, всъщност никога няма да имат реални шансове да постигнат така жадуваната кохезия в национален или европейски контекст. Тази съвременна и бъдеща картина единствено ще гарантира тяхната пасторална идилия (която винаги е била привлекателна за потребителите ѝ от урбанизираните, низинни или централни райони, както от чужбина), но няма да им позволи догонващо или още по-малко, изпреварващо развитие.

С все по-голямо значение за провеждането на ефективна и адекватна политика е нормативната основа за определяне на обхвата и вътрешната типология на планинските райони.

Основното изискване за нея е тя да включва много *ясно детерминирани критерии*, включени в различните Регламенти на ЕС и създаващи една обща основа на политиката и еднакви изисквания към всички страни членки. Наред с това обаче е необходимо разработването на *система от конкретни географски показатели*, произтичащи от съответните особености в усвояването и развитието на националното ни пространство. Това ще реализира на практика един от основните принципи на регионалната политика на ЕС - на субсидиарността и ще утвърди националната ни идентичност в тази област.

Една от основните слабости на нормативната база, независимо от постоянните опити да се усъвършенства през последните години, е че при идентифицирането на планинските, а и на всички райони за целенасочено въздействие или подкрепа, се следват сляпо общинските граници. На пръв поглед това има своето логично обяснение, породено от факта че цялата ни *статистическа отчетност е поставена на административна основа*. За българските условия, които се отличават с изключително географско разнообразие на много малки територии (дори и в рамките само на една община), тази практика със сигурност води до сериозни изкривявания на реалната картина в организацията на територията и социално-икономическото развитие на планинските райони.

Липсата на целева статистика за нуждите на регионалното и особено на локалното планиране предварително обрича на провал всички залагани приоритети в политиката на развитие и конкретните мероприятия за тяхното реализиране. Това е така, защото те не са в резултат на анализи направени на основата на обективна емпирична информация. Нейната роля е да открие много ясно регионалните различия, както от природен, така от социално-икономически и особено инфраструктурен характер, и да вземе предвид тяхното влияние върху всички протичащи процеси на съответната територия.

Във връзка с тези реалности е абсолютно наложително извършването на коренна промяна в регионалната и особено локална (общинска и селищна) статистика у нас, която да отговаря на съвременните потребности на планирането, в условията на активни интеграционни процеси. Все по-необходимо е въвеждането на статистически наблюдения и отчетност на основните природни и социално-икономически явления и процеси, протичащи в ниските териториални равнища – кметства, населени места и техните землища. Това би позволило по-пълното изпълнение на принципа за хомогенност при дефинирането на планинските райони и определянето на техния обхват.

Новите изисквания, налагащи се от пълноправното членство в ЕС на България, както и променящите се условия за развитие на планинските като част от необлагодетелстваните райони, изисква вземането на адекватни управленски решения. В тази връзка все повече ще нараства ролята на целевите регионални изследвания, които да послужат за разработването на съвременни планови документи, в които да се отразят промените като се предвидят реални приоритети за тяхното бъдещо развитие.

3.5. Инструменти за развитие на планинските райони в ПРСР.

Осъществяваната у нас регионална политика в планинските райони през последните години заема незначителна част от Програмата за развитие на селските райони 2007-2013г. Единственият инструмент за финансовото осигуряване на планинската политика в програмата са възможностите, които дава Мярка 211 "Плащания на земеделски стопани за природни ограничения в планински райони". Условието и реда на плащанията са регламентирани в Наредба 11/03.04.2008 г.¹

Тази мярка е разработена за да компенсира допълнителните разходи и пропуснатите доходи на земеделските производители поради ограниченията за земеделско производство в съответния планински район. При плащанията не се компенсира напълно по-ниския доход на фермерите в планинските райони. Основните цели на мярката за подпомагане на земеделските производители в планинските райони са: • Да допринесе за стабилизиране на доходите на селското население, което да противодейства на обезлюдяването на тези райони; • Да подпомогне поддържането на ландшафта и биоразнообразието; • Да съдейства за рационално използване, съхранение и устойчиво развитие на поземлените и другите природни ресурси.

Внимателният прочит на този единствен инструмент ясно ни показва как се оценява важноста на планинските територии, за редица от които земеделието е основната форма за трудова заетост. Това още веднъж доказва нуждата от самостоятелна политика, ориентирана към конкретните потребности на производителите в планинските райони.

В периода 2014-2020 г. ПРСР в България ще осигурява подкрепа чрез компенсаторни плащания за следните необлагодетелствани райони: планински райони, други необлагодетелствани райони със съществени природни ограничения и специфични райони. Мярка 13, се състои от три подмерки за всеки от видовете райони. Нивата на плащанията се увеличават в следната схема: до – 50,0 ха - 130 евро, за частта над 50,0 ха – 100,0 ха - 70евро, за частта над 100,0 ха - 30 евро, което дава вече големи шансове на малките стопанства. Разбира се това няма да компенсира изцяло разходите на планинските стопани, но е крачка към на стабилизация доходите на производителите. Новите промени, които касаят реализирането на този инструмент налагат задължителното регистриране на кандидатстващите като земеделски производители, което ще дисциплинира участниците и ще има роля за реалното отчитане на производството. Нов положителен момент е намаляването на срока за кандидатстване от пет години на една, което сериозно облекчава ангажимента на производителите за участие в плащанията.

Други инструменти по програмата, които са подходящи за бенефициенти от планинските райони и могат да участват за компенсаторни плащания са: - мярка 11 за биологично земеделие; - мярка 12 за „Натура 2000” и рамковата директива за водите; - мярка 14 за хуманно отношение към животните; - мярка 15 за екологични услуги и услуги във връзка с климата и опазване на горите.

В обхвата на мярката попадат райони, дефинирани като планински съгласно критериите в Наредбата за определяне на критериите за необлагодетелстваните райони и териториалния им обхват². Бенефициенти по тази мярка са земеделски стопани - физически или юридически лица - с не повече от 25% държавно и/или общинско участие. По отношение на размера на помощта плащанията целят да компенсират допълнителните разходи или пропуснатия доход поради ограниченията за земеделско производство в планинските необлагодетелствани райони. Подпомагането ще има формата на компенсаторно плащане за хектар използвана земеделска площ с цел компенсиране до известна степен на загубите, произтичащи от земеделието в планинските райони.

Необходимо е инструментите да са насочени към разнообразяване на възможностите за трудова реализация, както и стимулирането на инвестиционната активност, чрез промяна на условията. То би съдействало за стопиране или поне намаляване темповете на процеса на обезлюдяване в редица планински райони.

IV. Планинските райони в Пазарджишка област.

4.1. Териториален обхват на планинските райони.

Пазарджишка област е разположена в централната част на южна България (Южен централен район) върху територия от 4458,0 км², представляваща 4% от общата площ на страната.

Територията на областта е била обект на проучване и описание от Ив. Батаклиев (1923, 1930, 1932/33, 1969). Географското разпределение, структурата и проблемите на населението и трудовите ресурси в Пазарджишки окръг са в основата на изследователския интерес на Л. Динев (1966). Б.

¹ Обн. ДВ. бр.40 от 18 Април 2008г., изм. ДВ. бр.97 от 8 Декември 2009г., изм. ДВ. бр.17 от 25 Февруари 2011г.

² В сила от 26.02.2008 г. Приета с ПМС № 30 от 15.02.2008 г. Обн. ДВ. бр.20 от 26 Февруари 2008г.

Давидков прави комплексно картографиране на Пазарджишкия край (1992), а Ал. Сарафов извършва географски изследвания и бонитация на почвите в Пазарджишка област (2008).

Област Пазарджик е създадена с Указ № 1 от 1999 г. на Президента на Република България. В състава ѝ влизат 11 общини – Батак, Белово, Брацигово, Велинград, Лесичово, Пазарджик, Панагюрище, Пещера, Ракитово, Септември и Стрелча с общо 117 населени места, от които 99 имат статут на кметства. От 22 юли 2014 г. с Указ №177 (ДВ. Бр. 62/29.07.2014 г.) на президента на РБ, който влиза в сила от 1.01.2015 г., се създаде нова административно-териториална единица – община Сърница, в състава на която влизат: гр. Сърница и селата Побит камък и Медени поляни. За нуждите на изследването територията на новосформираната община, ще бъде разглеждана като съставна част от община Велинград, поради невъзможност в момента да бъде изцяло информационно осигурена като самостоятелна единица.

В съответствие на методологическите рамки, разгледани и приети в първа глава, включваме в изследователското пространство землищата на населените места в осем общини от областта – Батак, Белово, Брацигово, Велинград, Панагюрище, Пещера, Ракитово и Стрелча.

Направено е типологизиране (виж фиг. 7) на основата на критериите на Corus и Price от тяхното пилотно изследване на европейските планини (Corus,...2002). При приложението му и за нуждите на изследването, **критериите са видоизменени, за да се отчетат особеностите на българските условия**, в зависимост от дела на планинските землища в общата площ на общината в три групи:

- изцяло планински общини (100% от землища са планински);
- преобладаващо планински общини (над 50% от площта на землищата е планинска);
- частично планински общини (между 40 и 50% от площта на землищата е планинска).

Планинските райони в двата масива на Западните Родопи и Средногорието заемат изцяло южните и северните части на областта. Общата им площ е 3251 кв. км или 72,9 % от територията на Пазарджишка област, което ни дава основание да я определим, като преобладаващо планинска. Това допълнително подсилва мотивите за изследователския интерес към територията ѝ, както и необходимостта от специално отношение към от страна на централните власти при определянето на приоритетите за регионалното ѝ развитие.

Родопският планински район е значително по-ясно делимитиран, много по-компактен и три пъти по-голям по площ от Средногорския. Както по критерия надморска височина, така и по наклон на слона и разчленение на релефа, територията му се откроява от съседните низинно-хълмисти земи.

В териториалният му обхват са включени 40 землища на населени места, разположени в шестте общини – Батак, Белово, Брацигово, Велинград, Пещера и Ракитово (по Наредбата на МЗГ и МРРБ, 2003г.). Общата му площ възлиза на 2428 кв. км, което съставлява 54,5 % от територията на Пазарджишка област и 74,7 % от тази на планинските райони.

На територията на Родопският район са съсредоточени всички *изцяло планински общини* – Батак, Велинград и Ракитово и 29 землища, които съставляват 38,7 % (1727 кв. км) от областната територия и 53,1 % от планинската. Освен тях са включени две *преобладаващо планински общини* – Белово и Брацигово и десет землища, с площ 565,6 кв. км или 12,7 % от територията на областта и 17,4 от планинската. Пещера е единствената *частично планинска община* в Родопския район, включваща само едно планинско землище (на общинския център), с минимален дял от 3 % от областната и малко над 4 % от планинската територия.

Средногорският планински район се отличава по трудно от съседните територии, поради по плавното повишаване на надморската височина, по-малките наклони на терена и слабата разчлененост на релефа. Сравнително малката му площ - 823 кв. км, съставлява почти една пета (18,5 %) от Пазарджишка област и една четвърт от планинските райони. В него са включени 11 землища на населени места.

На територията му са разположени две планински общини – Панагюрище и Стрелча. Първата е типологизирана като преобладаващо планинска и включва девет землища, чийто дял е 13,4 % от областта и 18,4 от планинските територии. Като частично планинска е дефинирана община Стрелча, в която само землището на общинския център (което най-голямо) и на още едно населено място – с. Дюлево са планински. Едва 5 % е делът ѝ от областта и 6,9 % от планинските райони.

Изводи: Значителният териториален обхват на планинските райони в Пазарджишка област е сериозна предпоставка и за наличие на редица ресурси, които могат да играят съществена роля в устойчивото им стопанското развитие на базата на интегриращи бизнес структури.; Същественото място на планинските територии в областта изисква специално отношение към тях от страна на областните и държавни органи на управление при създаването и реализирането на регионална

политика, която да съдейства за тяхното естествено интегриране в националното и регионално пространство.; Преобладаващо високопланинската територия на обширния Родопски район е сериозен лимитиращ фактор по отношение на основните пространствени елементи, като инфраструктура, селища и селищна мрежа, развитието на които е в основата на реализацията на възможностите за интегрирано локално и регионално развитие.; По-малкият обхват и сравнително благоприятните характеристики на Средногорският район с по-малко ограничения предпоставя и повече възможности за реализация на пространствено интегрирани производства и дейности.

Фиг. 7. Типологизация на общините в област Пазарджик.

4.2. Демогеографски анализ и състояние на селищната мрежа.

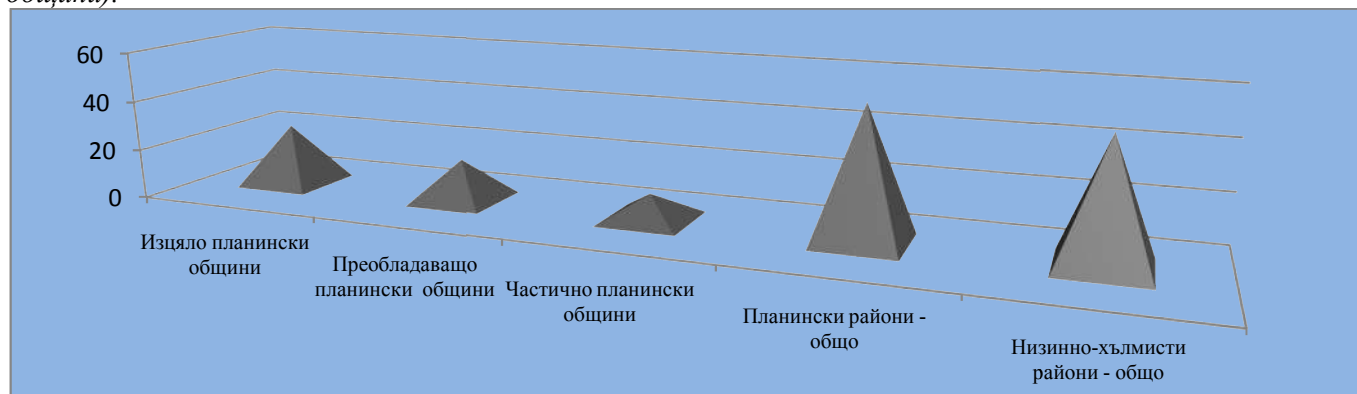
Динамиката на демографските процеси в съвременното общество се явява важен фактор за пространствената организация на всяка територия. Както отбелязва Славейков „Демографските процеси в едно общество имат многопосочни отношения с различни аспекти от неговия животи развитие” (Славейков, 2001). Демографските характеристики и развитие на планинските райони в изследваната територия в немалка степен следват съвременните процеси и показатели на ситуацията в страната. Особеностите, с които се отличават планинските райони като цяло и различните видове планински общини, са естествен резултат от конкретната географска среда (природа, икономика, култура и традиции). Очертаващата се обща тенденция на намаляване броя на населението, макар и с по-малки темпове, е основна характеристика, и на планинското население в областта и в страната като цяло.

За последните петдесет и пет години динамиката в общия **брой на населението** в областта (по години на преброяване) показва, че след естествения ръст от над 32% постигнат за четири десетилетия (1946-1985г.) той е почти стопен само за последните три. В периода 1985-2011г. спадът е над 50000 души, т.е. от територията на областта са „заличени” например две от по-големите общини, а от по-малките три или дори четири. Разсъжденията могат да продължат още в тази посока - например повече от два града, като най-големия център в планинските райони - Велинград и втори по брой в областта вече са безвъзвратно загубени.

В процеса на формиране броя на населението, за периода на последните седем преброявания 1956-2011г., в общините на област Пазарджик (по методиката на Уеб) се забелязва трайна тенденция на промяна, от положителни типове на нарастването му в преобладаващо отрицателни типове на намаляване. За целия период в изследваната територия липсват представители на първи и осми тип, което показва недостатъчните възможности за нарастване на населението, както по естествен, така и по механичен път. Интерес заслужават регионалните различия в изследваната територия. Спадът в броя на населението между двете последни преброявания е с най-забавени темпове (над два пъти по-малко от средния за областта и за страната) в двете изцяло планински общини Велинград и Ракитово. Ситуацията в останалите планински райони е доста по-негативна, макар ограниченията на географската среда да не са толкова големи, особено в частично планинската територия на община Стрелча, където спадът е най-голям и в преобладаващо планинската Белово. Причините за тази реалност са изцяло икономически и са резултат от тоталната деиндустриализация на локалното стопанство, което се отразява много силно на основните демографски процеси. Макар и с по-малки темпове, подобна е картината при останалите планински общини – Панагюрище, Брацигово и Пещера, където спадът е над средния за областта и два пъти по-голям от средния за страната.

В настоящият момент (15.12.2013г.) общия брой на населението в планинските райони - 130121 души, съставлява 52,2% от населението на областта (виж фиг. 8). Една четвърт от него (61881 души) живее в изцяло планинските общини, което съставлява почти половината (47,6%) от населението в планинските райони. В преобладаващо и частично планинските общини, съответно живее 16,9% и 10,4% от населението на областта и над половината от това в планинските райони.

Фиг. 8. Брой на населението в Пазарджишка област към 15.12.2013г. (по видове райони и планински общини).

Изт. на данни ГРАО. 2013.

Процесите на реструктуриране на икономиката, които засегнаха най-вече населението в трудоспособна и детеродна възраст, се отрази основно на естествения прираст, тъй като предизвикаха изселвания. Положителният механичен прираст при някои общини е резултат от преобладаващия контингент на възрастно население, което не е в състояние да предприеме действия за промяна на местожителството, както и поради факта, че макар и малка част от населението от тази възрастова

група се връща по родните места след напускане на трудовия пазар в големите индустриални и обслужващи центрове. Териториалното разпределение на населението в областта опровергава традиционните представи, че по-екстремните условия на живот в планината намаляват интереса към тези територии. В случая то е естествен резултат от вече изтъкнатите по-горе причини, както и под влияние на историческото развитие, бита и семейните традиции в изследваната територия. Наличието на не малко на брой сравнително големи, за нашите условия, селища в планинските райони на областта е съществена и много обнадеждаваща характеристика на демографския им потенциал, и която би съдействала за реализацията на политики за интегрирано и устойчиво развитие.

При демографския анализ на планински територии изключително важен показател е **географската гъстота** на населението. Средните му стойности за областта (61,7 д/км² - 2011г.) намаляват за периода 2001-2011г. със 7,6 д/км². Липсата на изменения в площта, както на общата територия на областта, така и на отделните общини, определя като основен фактор за намаляването на гъстотата промените в броя на населението като резултат от основните демографски процеси и техните показатели.

Географското разпределение на гъстотата на населението по землища в областта се характеризира с високи стойности само в една трета от тях (виж фиг. 9). Териториалната картина на гъстотата на населението по общини се отличава с някои особености, които са резултат от неравномерното съотношение между броя на населението и тяхната площ. Така очертаните географски различия в гъстотата на населението показват ясно пространствената тенденция, при която с повишаването на надморската височина и наклона на склона в планинските райони, в северна, но най-вече в западна и особено в южна посока, тя значително намалява. Така южните и западните периферни райони, които са преобладаващо с природозащитни функции, тъй като там са съсредоточени основните зони по НАТУРА 2000 в изследваните планински райони, се превръщат в територии, подходящи за устойчиво развитие на различни форми на алтернативен туризъм (екологичен, вело и др.).

Обезлюдяването е в тясна зависимост от равнището на **раждаемост**. За периода 2002-2011г. в областта се забелязва макар и слаба положителна тенденция, свързана с лекото покачване на стойностите на раждаемостта. Показателите са по-добри от средните за страната, първоначално но в края на периода спада, което показва намаляващите възможности на демографския потенциал и в изследваната територия. Положителният ръст е по-голям при планинските райони, докато при низинно-хълмистите в резултат от по-добрите характеристики в структурата на населението и особеностите на репродуктивното поведение на отделни групи от него е наполовина.

В резултат на тези причини се очертават териториалните различия на раждаемостта, при които водещи са позициите на три планински общини – Ракитово, Пещера и Велинград в началото на периода и Пещера, Ракитово и Велинград в края, които показват стойности над средните за страната и областта. Наличието на значително ромско население в общините Пещера и Ракитово съдейства за доста високите на общия фон стойности на раждаемостта в тях. С най-забавени възпроизводствени процеси е преобладаващо планинската община Белово, където коефициентът на раждаемост е почти на половината на този в областта и под средния за страната. В останалите общини процесите следват общите демографски тенденции, а стойностите варират около и под средните за областта и страната.

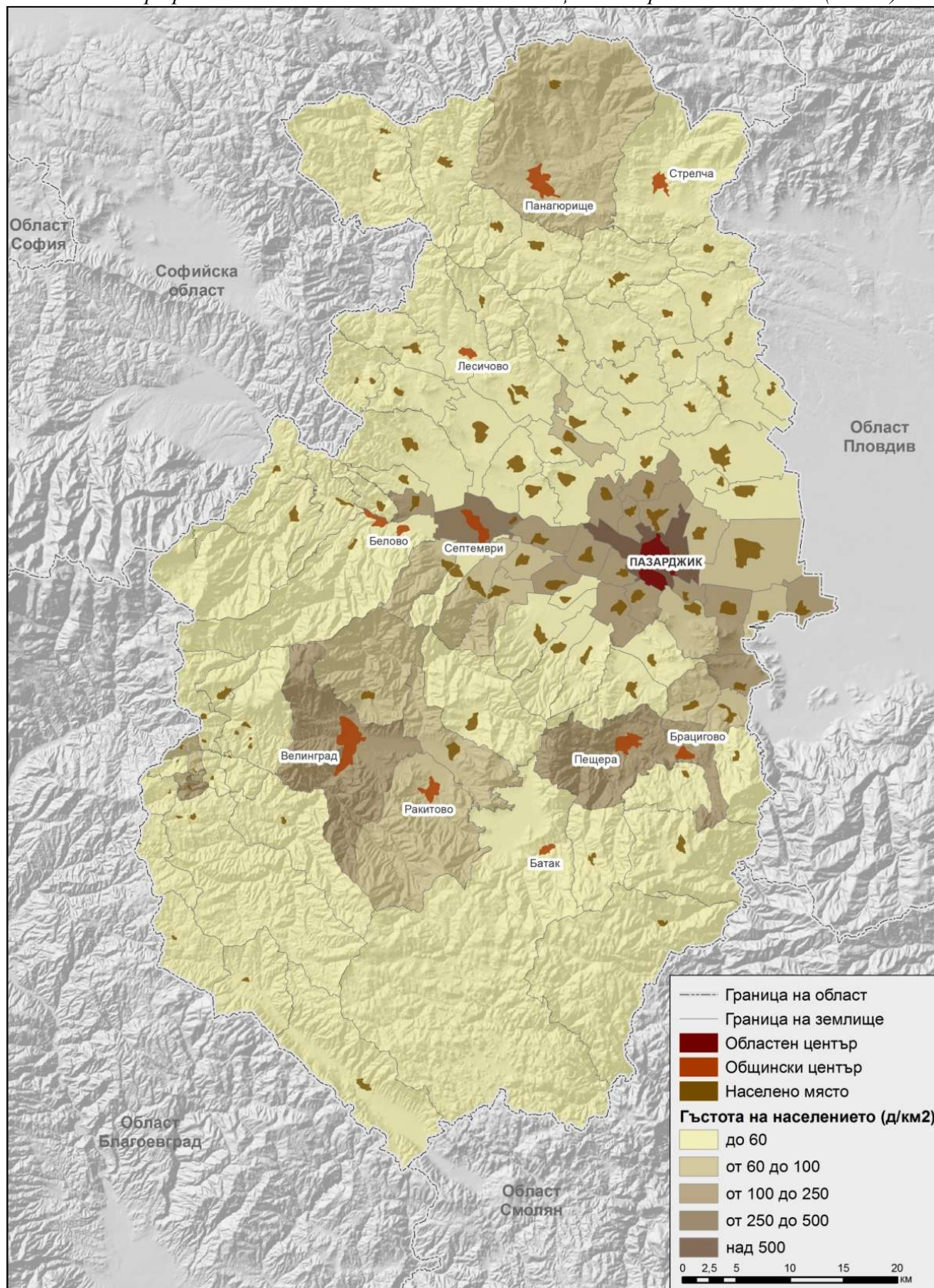
Въпреки общата негативна промяна в репродуктивното поведение на населението в Пазарджишка област, в част от планинските райони (съставляващи две трети от демографския им потенциал – Пещера, Ракитово и Велинград), раждаемостта продължава да бъде висока. Тревожно е положението в останалите планински общини (Белово, Стрелча и т.н.), където се задълбочава невъзможността за нормална замяна на поколенията.

Основна причина за по-ниската раждаемост е застаряването на населението. Констатираната по-висока раждаемост се дължи на етнокултурните и конфесионални особености на населението и формираната ценностна система за репродуктивна нагласа. В изследваната територия се потвърждава ситуацията, при която раждаемостта в градовете е по-висока от тази в селата, в резултат на по-доброто социално-икономическо развитие на урбанизираните територии в сравнение с руралните, които все повече изостават особено по отношение развитието на публичните услуги в тях.

Върху депопулационните процеси силно влияние оказва и равнището на **смъртността**. Тенденциите в изменението на смъртността в областта показват сериозни териториални различия. В началото на периода средната стойност в планинските райони е под тази на областта, а в низинно-хълмистите съвпада с нея, докато в края му тенденцията се обръща. От четирите общини със стойности под средните за областта и страната, първите три са в планински райони. Ниските стойности в коефициентите на смъртност в Велинград, Пещера и Ракитово са резултат от наличието на население в млада възраст и благоприятните условия на географската среда в която то живее. Доброто

съчетание на висока раждаемост и ниска смъртност съдействат за това, в тези територии естественото движение на населението да е с положителни стойности. В останалите планински райони тенденцията в хода на смъртността е изключително неблагоприятна. Основна причина за това е застаряването на населението и миграциите, обхващащи населението в по-млада възраст. В абсолютни стойности различията при смъртността между планинските райони са по-големи, отколкото при раждаемостта.

Фиг. 9. Географска гъстота на населението по землища в Пазарджишка област (2011г.).

Изт. на данни НСИ, 2012.

Високите стойности на смъртността в повече от половината планински и в част от низинно-хълмистите райони показват, че обезлюдяването се развива по-бързо в проучваната територия. Следователно тя в по-голямата си част (както периферна, така и централна) има неблагоприятна

демографска характеристика и недостатъчен демографски потенциал. Интересно е териториалното съчетание в планинските райони с най-висока раждаемост и най-ниска смъртност – Пещера и Ракитово. Независимо от преобладаващото по официална статистика градско население в двете общини, реално наблюдаваме по-скоро псевдо градски начин на живот, особено в Ракитово. Следователно през периода тук демографската обстановка е «инверсна» на типичната (по-висока смъртност и по-ниска раждаемост, отрицателен естествен прираст) за селата в планинските райони и в страната като цяло. Прогнозите са дори за по-голямо снижаване на раждаемостта в селата. Почти сигурно е, че до една или най-много две години и в тези общини раждаемостта ще е по-ниска от смъртността, което ще обърне демографската ситуация. Макар и по-бавно, на този етап от развитието на демографските процеси, в посочените селски райони започват да се потвърждават тенденциите, характерни за страната.

Естественият прираст показва състоянието на възпроизводството на населението и демографския му потенциал. Изхождайки от факта, че той е функция на раждаемостта и смъртността е естествено в областта да се очакват по-високи стойности в сравнение със страната. Логични са и големите различия в отделните части на проучваната територия. Постепенното намаляване на раждаемостта и смъртността, но с по-бързи темпове в планинските райони, води до изравняване на стойностите на естествения прираст в края на периода и в двата основни типа райони. Съществените териториални различия отразяват особеностите на географската среда в рамките на планинските райони. Със силно изразена депопулация пет общини оформят първата група. Във втората група са останалите (Ракитово, Пещера и Велинград), показващи по-добър демографски потенциал в резултат на естествен прираст около пет пъти по-висок от средния за страната и обезлюдяването им е в много начална фаза.

Благоприятните тенденции в естественото възпроизводство на населението все още осигурява планинските райони на Пазарджишка област с един от най-важните ресурси за всяка територия - демографските. Доброто съчетание между демографският им потенциал и благоприятни от екологична гледна точка природни условия и ресурси е добра основа за повишаване на интереса към заселване и успешни инвестиции.

Вътрешните миграции са съществен компонент в демографското развитие на планинските и руралните райони и имат важно значение за териториалното разпределение на населението и процеса на обезлюдяване. За периода 2002-2011г. механичното движение на населението е преобладаващо навън от територията на областта, което формира отрицателния механичен прираст с стойности под средните за страната. Стойностите на механичния прираст са отрицателни, както в планинските, така и в низинно-хълмистите райони с лек превес за първите.

В проучваната територия през целия период доминира миграцията към градовете заради по-добрите възможности за професионална реализация, по-високото заплащане, по-развита сфера на услуги (образование, здравеопазване, търговия).; Миграцията на трудоспособно население от селата към градовете, дори и в границите на планинските и рурални райони, създава трайни деструктивни процеси в селската селищна мрежа на малките и средните общини (Стрелча, Батак, Белово, Брацигово. Част от селата губят жителите си и остават без трудов потенциал. Населението им силно застарява и те са застрашени в близко бъдеще да останат изцяло без населението си.; Населението със смесен състав (българи-мюсюлмани) в селските територии от средно и високопланинския пояс е по-слабо засегнато от миграции заради характерната за него по-ниска подвижност. И това население обаче започва бавно и мъчително да се приспособява към новите условия на пазара на труда и услугите. Все по-активно то мигрира за кратко или по-дълго, както в рамките на областта и страната, така и зад граница.

В голямата част от планинските и рурални райони съчетанието на отрицателен естествен и механичен прираст в изследваната територия води до високи отрицателни стойности на **действителния прираст**. Настъпват неблагоприятни изменения във възрастовата структура на населението им, което стеснява възпроизводствения им потенциал. Те са засегнати в най-голяма степен от обезлюдяването в проучваната територия. Руралните райони в които има малки градове в ролята на микрорегионални центрове в областта, са с по-благоприятна демографска ситуация. Характеризират се с ниски стойности на отрицателен или положителен естествен и отрицателен механичен прираст, близки до нулата и под средните за областта и страната. Те се отличават с най-ниски отрицателни стойности на действителния прираст и притежават най-голям демографски потенциал сред планинските и руралните райони в областта.

Регионалните потоци на **външната миграция** не се наблюдават от официалната статистика у нас, поради което може да се прави само косвена оценка. Така например масовата нерегулируема емиграция на турско население през 1989г. ... не повлия на демографските структури, защото то

емигрира семейно, но се отрази на общия брой на населението и на възпроизводствените процеси....депопулацията настъпи внезапно (Младенов и ...,2005).

Проучваната територия не е засегната сериозно от тази миграция, тъй като дела на турското население не е висок. Нарастваща през последните 20-25 години е емиграцията към Западна Европа (Италия, Гърция, Испания, Великобритания, Германия) и САЩ като естествена част от общата тенденция в страната. Профила на мигрантите е много разнообразен – от необразовани роми до висококвалифицирани специалисти по информационно-комуникационни технологии, лекари и др. Преобладаващата част са хора в трудоспособна възраст, тъй като основната причина за миграцията им е икономическа - възможността за трудова реализация и по-добри условия на живот. Нараства делът на търсещите възможности за по-качествено образование в Западни университети, което снижава долната възрастова граница на мигрантите.

Структурата на населението се определя от съвкупността от различни качествени белези, които го характеризират в зависимост от неговия произход, социална, трудова, семейна или друга позиция. В териториален план се наблюдават особености в **половата структура** и някои не много големи различия, които са свързани с състава на населението. С най-малък превес са жените в община Септември и Ракитово, Батак, Брацигово поради наличието на значително ромско или турско население. Най-голям е делът на жените в община Велинград, поради преобладаващото българско население. Допълнително влияние оказват по-високата мобилност на мъжете при търсене на работа и професионална изява на градското население, ускореното застаряване на населението в градовете и по-високата средна продължителност на живота при жените.

При анализа на урбанистичната **селищна структура** на населението в изследваната територия се наблюдават териториални особености, в които личи различното влияние на двата пола. Като цяло всички общини в планинските райони в Пазарджишка област се отличават с преобладаващо градско население, което ясно показва и подчертава особеностите на селищното им развитие още от Възраждането до наши дни. В него съществена роля винаги са играели малките градове като естествени центрове в организацията и управлението на територията в планините, което изисква прилагането не на унифицирани европейски практики в регионалната и локална политика и развитие на планинските райони, а отчитане и съобразяване с местните условия и идентичност.

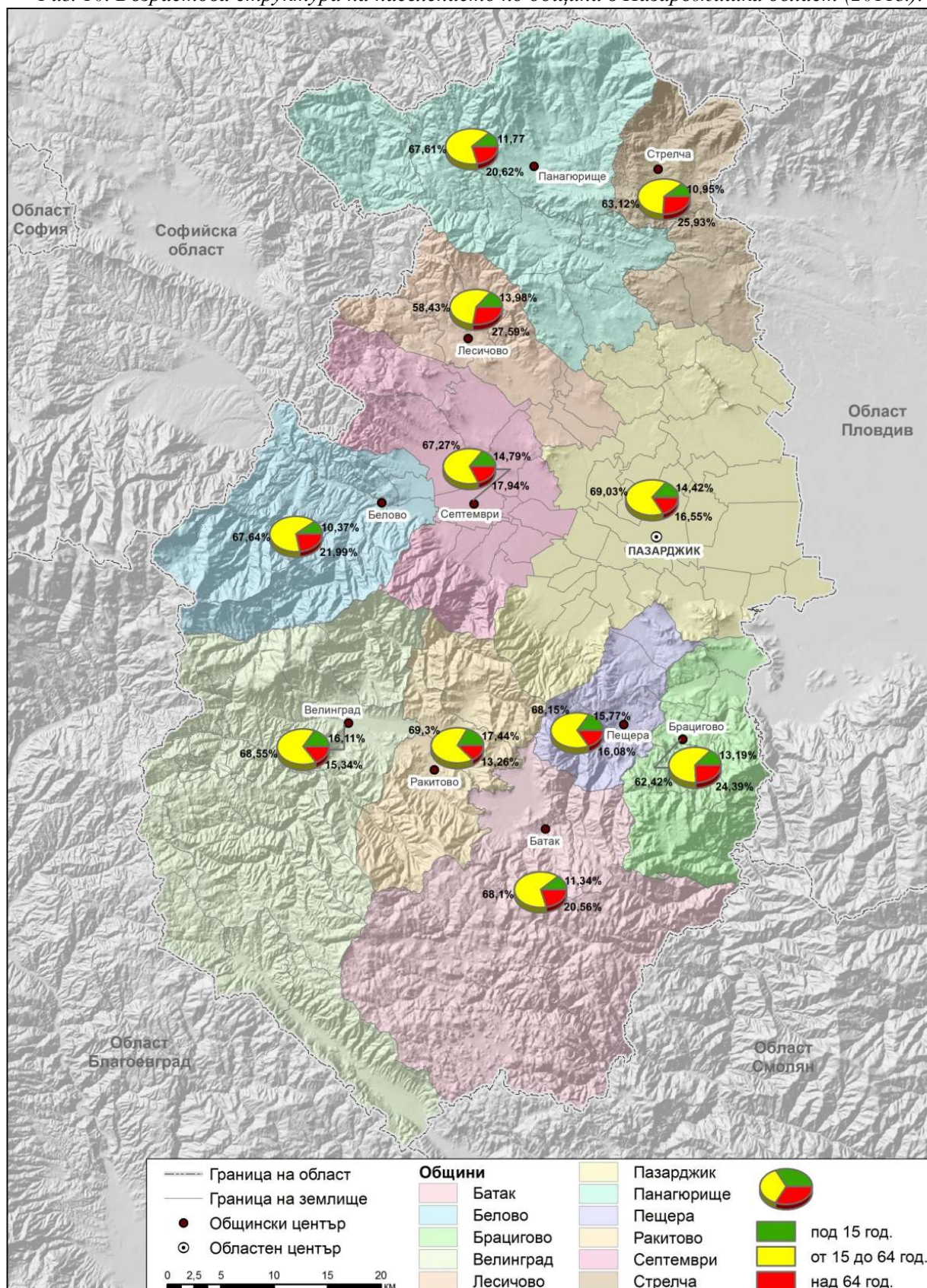
Регионалните различия на **възрастовата структура** потвърждават, вече очертаните по-горе тенденции, с които се характеризират някои части от планински райони (виж фиг. 10). В по-голяма част от изследваната територия възрастовата структура ще продължава да се влошава, независимо от наличието на някои острови с сравнително положителни характеристики, основен принос за което ще имат емиграцията и ниската раждаемост. Ще намалява влиянието на вътрешната миграция, тъй като основния миграционен поток е ориентиран в посоката „град-град“.; Практически преобладава единствено преразпределението между градовете, а демографският потенциал на селското население да генерира изселници е силно ограничен. Положително отражение на миграциите върху възрастовата структура ще се наблюдава само при конкретни градове, с благоприятно географско положение и/или развит икономически профил, с които имат възможност да привличат население. При селищата с намаляващ икономически потенциал и затруднена пространствена достъпност все по-осезаемо ще се усеща отрицателното влияние на миграциите върху възрастовата структура.

Видно от досегашният анализ на населението в изследваната територия, **етническият му състав** е много важна демографска, социално-икономическа, политико и електорално географска характеристика. С по-голямо разнообразие на етническият състав се отличават планинските общини в Родопите, където има представители на трите основни групи. Преобладаващият български характер на населението в тези планински райони, независимо от различията в религиозния му състав в някои от тях, създава възможност за естествената му интеграция и съвместно съществуване.

Историческото развитие на изследваната територия е в основата на оформлението на **религиозната структура**, което се допълва от някои съвременни процеси продиктувани от променящите се обществени нагласи в годините на демократично развитие и пазарно стопанство. В това отношение планинските райони в Родопите се отличават с по-голямо разнообразие на основните конфесии в тях. Характерна особеност за малките планински общности е, че ромския етнос в тях е с преобладаващо християнско вероизповедание, докато в по-големите се наблюдава съществено разнообразие на неговата принадлежност. Днес текаат процеси на ислямизиране в някои ромски общности (напр. в Пазарджик), основно чрез финансови и други инструменти за стимулиране и принуда. Провежда се целенасочена религиозна, образователна политика в Родопите, която да затвърди мюсюлманската религия сред младото население в планинските райони, чрез създаване на специализирани учебни институции.; Религиозният и етническият състав на населението в областта и в

планинските райони стои в основата на някои негативни процеси сред населението от малцинствата, свързани с образователното му равнище, социалната и трудова интеграция, електоралното поведение и др. Това налага провеждането на специална политика в тези общности, чрез разработените планове за действие в повечето общини, като част от стратегията за интеграция на ромите в областта за периода 2012-2020г. В нея са дефинирани шест приоритета – образование, здравеопазване, жилищни условия, заетост и социално включване, върховенство на закона и недискриминация, култура и медии.

Фиг. 10. Възрастова структура на населението по общини в Пазарджишка област (2011г.).

Изт. на данни НСИ, 2012.

Образователната структура на населението в планинските райони е важна качествена характеристика на демографските ресурси в тях. В изследваната територия тя е по-неблагоприятна в

сравнение с тази в страната. Анализът на образователната структура на населението в планинските райони на областта показва, че тук нивото на образованост на населението е по-ниско от средното в страната. Сравнително високият дял на хората с висока степен на образование (висше) и неговото повишение показва потенциала на планинското население и възможностите то да се включва в развитието на дейности, изискващи по-висока квалификация. В по-слабо развитите в икономическо отношение рурални райони е висок дялът на населението с основно и по-ниско от основно образование, а това е силно лимитиращ фактор за стопанска активизация и инвестиции. Потвърждава се тезата, че недостатъчната образованост на населението е сред основните причини за изоставащо развитие на планинските територии. Руралните райони с най-благоприятна демографска ситуация имат най-голям дял на неграмотно население и население с основно образование.

Наличието на сравнително благоприятни от количествена гледна точка демографски ресурси в планинските и рурални райони на Пазарджишка област доказва необходимостта политиката на интегрирано развитие да се насочи към стимулиране повишаването на образоването и квалификацията на населението им. Липсата на Университет в областния център, се компенсира в известна степен от близостта до Пловдив и до столицата, които са важни предпоставки в тази насока. Защото за да развива бизнес, за да бъде предприемач или инвеститор или просто добър професионалист, всеки индивид се нуждае от добро образование, последвано от съответна квалификация. И не по-малко важно е реализацията на всеки човек да отговаря на неговата професионална подготовка.

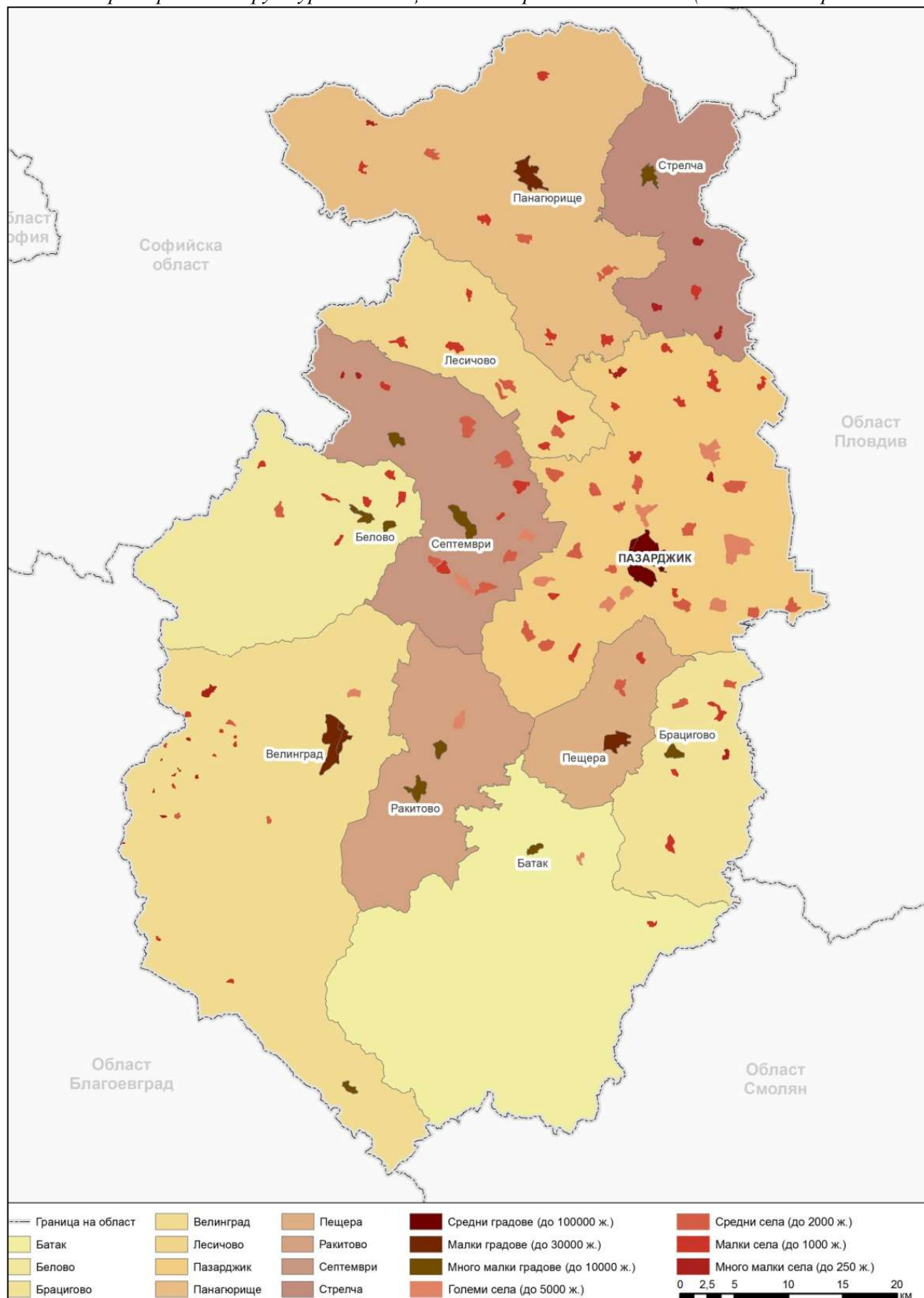
В област Пазарджик населението е разпределено в 117 **населени места**, от тях 13 са градове, а останалите – села (2014г.). Всички градове в планинските райони са до 30 000 жители (2011г.), което идентифицира територията на общините им като част от руралните райони (фиг. 11). Изключение прави само областния център с население над 71 хил. д., който е и център на третата по площ община. Тя е преобладаващо рурална, но поради наличието на големия си център не влиза в обхвата на тези райони. Това силно ограничава възможностите за интегрирано развитие на територията, както в рамките на низинно-хълмистите райони, които в по-голямата си част заема, така и в периферните си на юг нископланински земи. Затруднява се интегрирането и със съседните високо планински райони.

В проучваната територия не се откроява толкова ярко процеса на “слизане” на населението към котловинната и низинно-хълмиста част, макар тя да предлага по-благоприятни условия за живот. Съществена задържаща роля все още играят значителните горски (в Родопите) и минерални (в Средногорието) ресурси. В значителна част от селищата от по-високите части на планинските и рурални райони, демографските процеси са по-благоприятни. В тях не живеят, както е традиционно предимно възрастни хора и точно затова те са все още „острови” на демографски растеж. Все още в тези райони няма села без население. Съществуват обаче и планински и селски територии, в които има реален риск да останат без население в близко бъдеще ако не се премени политиката за развитие на тези райони. През периода 2001-2011г. промените в динамиката на селищните процеси се изразяват в следното: - общия брой на населените места остава непроменен; - нараства броят на градовете; - населението в градските селища трайно намалява; - намалява броят на селата, които увеличават населението си; - нараства броят на селата с население под 100 жители; - в повечето рурални райони няма селища с нарастващо население; - нараства броят на селата, които намаляват населението си.; Като положителни може да бъдат определени само селищните процеси във високопланинските села от крайните западни части на родопския планински район. Можем да обобщим, че тези територии запазват по-доброто си демографско състояние и потенциал, което е важна предпоставка за развитието им. Всички останали потвърждават вече констатираните и характерни за планинските и рурални райони промени в страната.; В руралните райони от Средногорския планински масив, разположени по северната граница на проучваната територия, която е и областна, започналият процес на обезлюдяване се задълбочава.

Като сериозен проблем в развитието на планинските райони можем да дефинираме състоянието на заетостта и безработицата, която варира в широки граници. Като резултат от общата икономическа ситуация в страната и областта, трудовата **заетост на населението** се предопределя от някои основни демографски показатели, но най-вече от състоянието на икономическите производства и дейности. В изследваната територия се наблюдава сравнително по-нисък от средния за страната коефициент за заетост. За една година (периода 2008-2009 г.) заетите в Област Пазарджик над 15-годишна възраст са намалели с 1,4 хил. души. През 2009 г. коефициентът на заетост е 36,4%, което е с 0,9% по-ниско спрямо края на 2008 г. За същия период броят на хората, които са без работа повече от 12 месеца, е нараснал. Увеличили са се и т.нар. обезкуражени, които са заявили, че искат да работят, но не вярват, че могат да си намерят работа. Коефициентът на заетост за 2009 г. при мъжете и при жените показва различен темп на намаляване като при жените е по-голям. При жените напуснали работа в

предпензионна възраст, вероятността да си намерят нова работа е минимална. Намалението на заетостта в планинските райони е свързана най-вече с тоталната деиндустриализация на общините в Родопите, където три четвърти от промишлените предприятия са закрити, а останалите работят с много малки капацитети.

Фиг. 11. Териториална структура на селищата в Пазарджишка област (по видове и брой население).

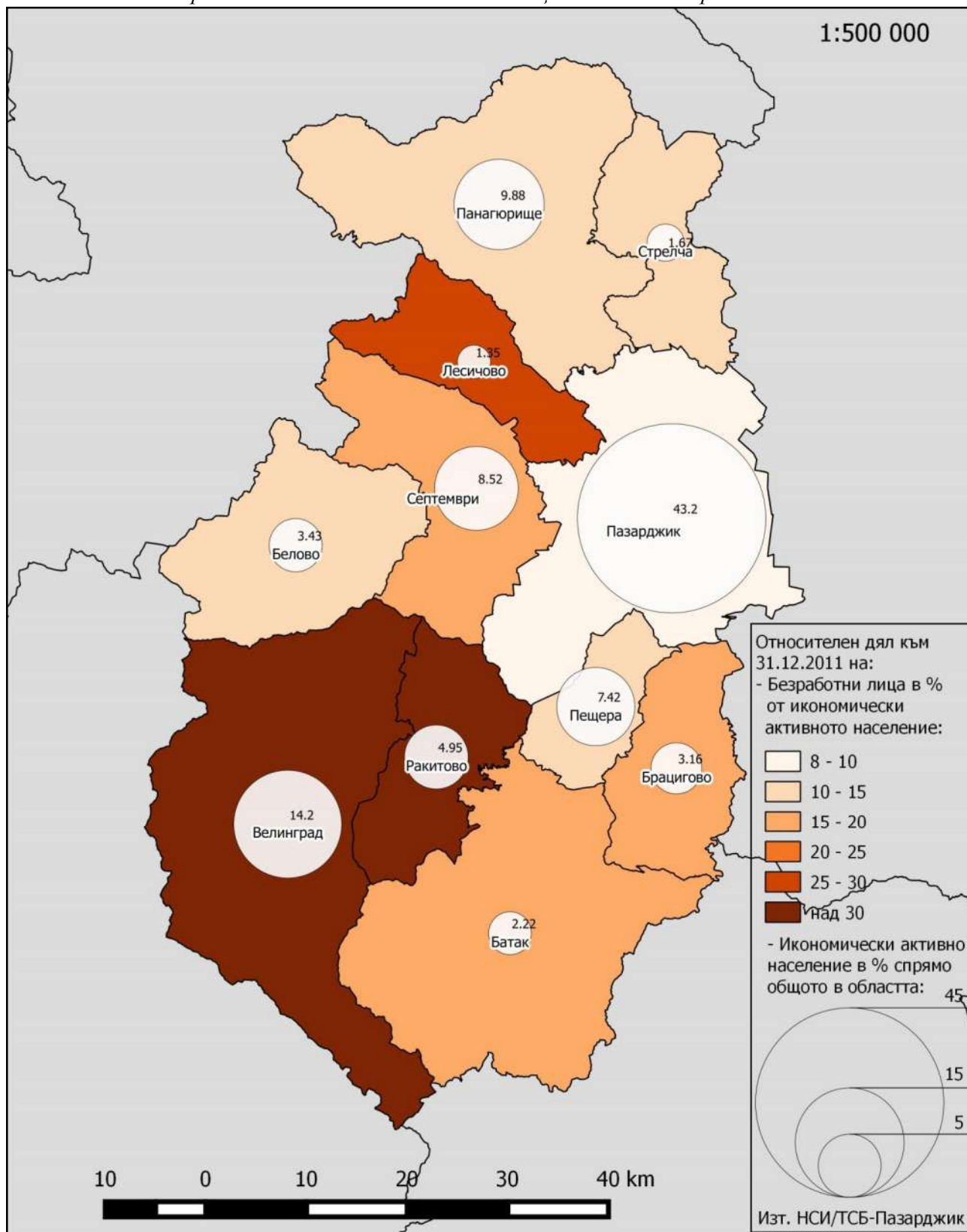

Изт. на данни НСИ, 2012.

Равнището на **безработица**, определено от съотношението между икономически активното население и общия брой безработни лица към 31.12.2012 год. е 18,2%. Пазарджишка област се нарежда

на второ място в страната по абсолютен брой регистрирани безработни лица и на седмо място по ниво на безработица, с 5,9 пункта по-високо от средното за страната. В областта през първите пет месеца на тази година най-високо ниво на безработица е регистрирано в общините Велинград и Ракитово, съответно, а най-ниско в общините Пазарджик, Пещера и Панагюрище (виж фиг. 12).

Фиг. 12. Безработни и икономически активни лица в област Пазарджик.

Изт. на данни: НСИ, 2012.

Най-засегнати от безработицата са така наречените „проблемни“ групи, в които се включват жените, младежите до 29 годишна възраст и инвалидите. Делът на регистрираните жени е доминиращ в общините: Белово, Велинград, Пазарджик, Септември, Батак и Пещера. Най-голям е делът на младежите в община Пещера, а най-малък в община Велинград. Регистрираните младежи в областта представляват 6,04% от общо регистрираните в страната. По показателя брой регистрирани младежи

област Пазарджик се нарежда на второ място. Голям е дялът на младежите без стаж. Някои от факторите, задържащи реализацията на младите хора в областта са ограничителните условия за стаж, възраст, професионална квалификация, езикови умения, които работодателите поставят при заявяване на свободните работни места. Много често тези изисквания не са определящи за свободната позиция, но най-често се явява демотивиращо за търсещите работа. Регистрираните лица с намалена трудоспособност не са много, но пазарът на труда в региона спрямо всички инвалиди е изключително неблагоприятен. Нищожният шанс за тяхната трудова реализация се определя от голямото несъответствие между предлагане и търсене на работна сила.

Пространственият анализ на относителния дял на активното население и дялът на безработицата в областта показва някои особености, които са резултат от конкретните тенденции в демографското развитие на отделните общини. В планинските райони и особено родопския, с високи стойности на безработицата се отличават общините, които разполагат с по-голям дял на активно население (Велинград и Ракитово). Общините, в които дялът на това население е най-малък – Стрелча, Батак, Брацигово, и Белово, отбелязват по-ниски стойности на безработицата. Това всъщност не показва по-добра картина на социално-икономическите процеси, които се развиват в тях и не ги прави привлекателни за инвеститорите, тъй като реално те имат силно влошени характеристики на работната сила.

Ограничените възможности за трудова реализация на активното население в планинските райони ощетява най-вече онези от тях, в които негативните тенденции в основните демографски процеси протичат с по-бавни темпове. Общините с по-голям дял на младо население в трудоспособна възраст срещат най-големи трудности в решаването на проблема с младежката безработица и съответно дават най-сериозен принос в миграцията на това население към по-големите центрове на страната или извън страната. Типичен пример в това отношение е община Велинград, в която само ограниченият пазар на труда в общинския център не е в състояние да отговори на повишеното търсене на работа от значителното по брой младо население, живеещо в селищата от високопланинската част на територията ѝ.; Всички тези пространствени особености на социалната и трудова картина в планинските райони лимитира възможностите за интегрирано развитие без разработването на специални програми за заетост в тях, които да отчитат техните регионалните и локални проблеми.

4.3. Стопанска структура на планинските райони.

4.3.1. Земеделие, горско, ловно и рибно стопанство.

Земеделските, горскостопанските и ловнорибарските дейности заемат много важно място в икономиката на планинските райони в Пазарджишка област. За някои от тях те са определящи за икономическия им профил. Релефът и климатът на територията предопределят преди всичко аграрна специализация и развитие на растениевъдни производства, които не са високо интензивни. Наред с това, в нея традиционното земеделие е свързано с развитието на различни форми на планинското животновъдство, условията и ресурсите за което са значителни, оценени и използвани още от дълбока древност.

Регионалният анализ на информацията за заетостта в първичния сектор без добивните дейности показва ясна териториална диференциация, породена от особеностите на природоресурсния потенциал в планинските и низинните райони на областта. Оформят се няколко групи общини. Първата включва общините, чиято територия е почти изцяло планинска и където дялът на наетите лица в горското стопанство е най-значителен – Батак, Велинград и Ракитово. Към нея може да се включи и общ. Белово, макар че за нея липсват официални данни, поради ограничението за конфиденциалност. Втората е групата, в която заетостта в земеделието и горското стопанство е почти еднаква – Брацигово, Пещера и Стрелча. Общините, в които земеделската заетост е преобладаваща са Лесичово и Панагюрище от планинските райони, а от низинните Пазарджик и Септември.

Прегледът на развитието на сектора през периода 2001-2010г., показва първоначално спад на броя на предприятията, с малки колебания през 2004г., след което от 2006г. бележи траен ръст с шест пъти за последните пет години. Особено осезаемо е увеличението през 2007-2008г., от една страна като резултат от благоприятната икономическа ситуация преди кризата и от друга вследствие на увеличаване интерес към земеделието, след началото на активното европейско членство на България. Задължителната регистрация на земеделските производители като изискване за получаване на европейските доплащания на площ, изигра своята роля на стимулираща и дисциплинираща мярка в отрасъла, за земеделските производители със средно образование. Все още обаче остава много висок дела на нерегистрираните производители, а от там и на натуралното земеделие. Продукцията му излиза на пазара само частично и несе отчита реално от бюджета, тъй като не ползва субсидии и няма договори.

Произведената продукция има колебаещ се ръст до 2007г. и сериозен спад след това, който все още не може да се преодолее. Това контрастира с гореспоменатата тенденция и отново потвърждава порочността на сегашната схема на европейските доплащания, която не се интересува от вида и количеството на произведената продукция, а това действа демотивиращо върху земеделските производители по отношение на производството.; Независимо от колебанието си през периода, приходите от дейността в сектора се увеличават, което по-скоро е резултат от повишаването на цените на произведената продукция и в много по-малка степен от промени в качеството и конкурентноспособността ѝ. Наред с това са се увеличили разходите за производствените дейности, което в крайна сметка води до тройно увеличаване на загубите и намаляване на печалбата; Положителна тенденция в развитието на сектора е почти двойното увеличаване на ДМА(дълготрайни материални активи), което в най-голяма степен се дължи на проектната активност по европейските програми, свързани с закупуването на съвременна техника и оборудване.

Добрата информационна обезпеченост в преброяването от 2003г., достигаща в географско отношение отделно населено място дава възможност обективно да бъдат очертани основните териториални различия по отношение на броя на стопанствата и използваната земеделска площ (ИЗП) в тях. Независимо от това, че регистрираните земеделски производители не включват всички, занимаващи се с земеделие особено в планинските райони, липсата на друга статистика ни принуждава да разчитаме на данните от проведеното преброяване. **Земеделските стопанства** в Пазарджишка област, анкетирани по време на преброяването през 2010 година, по предварителни резултати бяха 21500. В крайна сметка в окончателните данни техният брой намаля до 21404, по който показател областта се нарежда на четвърто място в България. В тези стопанства използваната земеделска площ (ИЗП) е 577042,1 дка или почти 13 % от тази в Южния Централен район и 1,60 % от тази в страната. Това отново подкрепя твърдението за значителната роля на земеделието в стопанското развитие на областта като естествен резултат от благоприятните агроекологични условия, особено в низинно-хълмистите и котловинни територии.

Сравняването на данните, събрани по време на преброяването през 2003 година и тези от последното през 2010г., показват сериозно намаление с 35,5% в броя на стопанствата, но същевременно се отчита ръст в ИЗП - 25 %. Това е белег от една страна, за намаляването на интереса на някои земеделски производители (най-вече дребни собственици на земя) към регистрация и страха от финансови последици, вследствие участие в преброяването. От друга страна повишаващият се интерес от развитие на високо интензивни земеделски дейности съдейства за включването в стопанския оборот на нови земеделски земи, както и до окрупняване размера на регистрираните стопанства и намаляване на техния брой. Тези процеси са характерни в по-голяма степен за извънпланинските територии в областта, но засягат и онези части от планинските райони с най-подходящи агроекологични условия за земеделско производство.

Анализа на ИЗП в планинските райони на изследваната територия, показва, че с най-голям дял разбираемо са преобладаващо планинските и частично планинските общини. Значителните котловинно-хълмисти, ниско и среднопланински територии в релефа им, създават много по-добри условия и много повече поземлени ресурси, подходящи за развитие на по-разнообразни земеделски дейности.

Табл.2.Обработваема земя и стопанства в Пазарджишка обл. – по групи планински общини за 2003г.

	Обработваема земя			
	Стопанства (брой)	Стопанства (%)	Площ (дка)	Площ (%)
Планински общини	13286	49,6	103646.6	28,3
в т.ч.				
Изцяло планински	6673	24,9	52607.7	3,9
Преобладаващо планински	5003	18,7	14889.4	4,1
Частично планински	1610	6	36962.7	10

Изт. на данни: Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2003 г.

Изд. на МЗГ, дирекция „Агростатистика”. 2005г.

Характера на поземлените ресурси, ограничени по обем и най-вече пръснати по територията, в крайна сметка генерира голям брой парцели и съответно собственици на имоти, повечето от които са самостоятелни земеделски стопанства. Значителна е и ролята на трудоемките производства, които се развиват в планинските райони на Средногорието на маслодайна роза и лавандула, а в Родопите на картофи и тютюн. Тази пространствена организация силно лимитира процеси като комасация или коопериране, които са в основата на ефективността на интензивното земеделие в съвременните пазарни условия. Подобна ситуация само затвърждава по-скоро натуралния характер на

производството, както и връщане към преобладаващо продуктивистичния, отколкото постпродуктивистичен етап в развитието на земеделието в тези планински райони.

Земеделската специализация на всяка територия е в най-тясна връзка с географските условия и характеристиките на основните агроекологични ресурси, с които тя разполага. Вътрешно отрасловите особености на *растениевъдството* в планинските райони на Пазарджишка област, са резултат от особеностите на релефа, надморската височина, експозицията на склона, температурните суми и почвените типове. Напълно логично преобладаващото земеползване, както по площ така и по брой стопанства е свързано с постоянно затревените площи, които съсредоточават около 80% от тях в областта. Те се използват извън схемата за сеитбооборот, т.е. косят се или се изпасват от животните и включват естествените ливади и нископродуктивните затревени площи на стопанството. Водещо място сред основните земеделски култури, по брой на стопанствата в планинските райони заемат картофите, съставляващи над 50% от тези в областта. След тях, най-добре представени са: трайните насаждения – овощни (вишни и сливи), малини; техническите култури – хмел, лавандула, маслодайна роза, и влакнодаен лен в миналото. Спомагателна роля в растениевъдната специализация на планинските райони, с подчертано натурален характер, играят семейните градини, фуражните и зърнените култури и лозята, които съставляват средно около 30-40% от стопанствата и 20-30% от площите в областта.

Друга особеност е значителният дял на т.н. други площи от обработваемата земя, включващи угарите и площите със семена и посадъчен материал. По-ниската категория и съответно по-малка продуктивност на обработваемата земя в планинските райони, налага необходимостта по-често тя да почива, изключвайки я от активния земеделски оборот, под формата на угар. Спецификата на планинските агроекологични условия предполага отделянето на немалко обработваеми площи за производство на собствени семена и посадъчен материал, които да са съобразени с локалните почвени и климатични особености и гарантиращи ефективното им използване с най-малки производствени разходи и икономически рискове.

Сериозен интерес заслужава анализът на *работната ръка в земеделието* на планинските райони в областта. Тя съставлява почти половината от тази на областта, независимо че в останалата ѝ низинно-хълмиста територия условията за тази стопанска дейност са много по-подходящи. Този факт допълнително потвърждава значението на аграрните дейности в икономиката на планинските райони. За характера на планинското земеделие изключително показателен е фактът, че над 98% от заетите са семейна работна ръка, от която над 4/5 съставляват съпрузите, а останалата включва прародителите (баби, дядовци) и децата в семейството. Тези характеристики ясно показват установилата се преди няколко века традиция, утвърждаваща типично семейния характер на българското и в частност планинско земеделие.

Нищожният дял на наемно заетите, особено в планинското земеделие, беше особеност дори и годините на голямата социалистическа колективизация. Затова не трябва да ни учудва съвременната ситуация на преобладаващо дребни и много малко средни собственици, особено в планинското животновъдство не само в областта, но и в цялата страна. Ситуацията е и естествен резултат от преобладаващия натурален характер на производството, чрез който се компенсират силно ограничените възможности за заетост в планинските райони и/или се допълват ниските равнища на семейните бюджети. Това се потвърждава и от факти (макар и не статистически, а по-скоро анкетно отчетени), показващи че между географията на производството на храни от земеделски произход и териториалната структура на личното и семейно потребление на такива продукти в планинските райони съществува съвпадение, което е между 80 и 90%, а в някои случаи е дори над тези стойности.

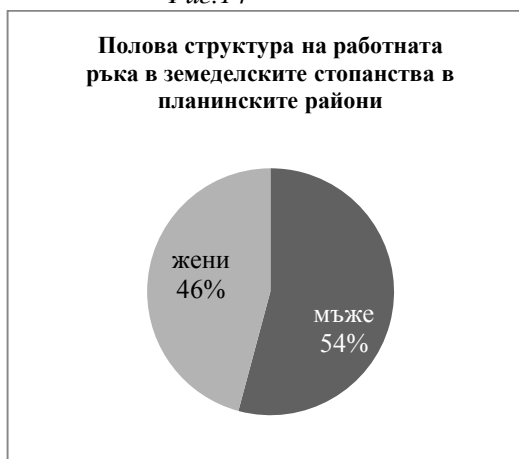
Утвърждаващата се европейска и национална тенденция на застаряване на работещите в аграрното стопанство се проявява с още по-голяма сила в изследваната територия (виж. фиг. 13). Половата структура на заетите в земеделието на планинските райони показва относителен баланс, с лек превес на мъжете (виж фиг. 14), подобно на ситуацията областта и страната като цяло.

Това поражда сериозни опасения относно бъдещето, на тази жизнено важна за планинските територии стопанска дейност. Налага се извода за по-активно прилагане на европейските инструменти, подкрепящи тези дейности особено сред младите земеделски производители, както и за необходимостта от национална политика, подкрепяща предприемаческата активност в тази област. В териториален план особеностите на работната ръка в аграрните стопанства следват общите тенденции в демографските характеристики на планинските общини в областта. Най-голям брой работещи в земеделските стопанства има в най-големите по население и площ общини – Велинград и Панагюрище, както и по-малките - Брацигово и Ракитово, независимо че те не разполагат с най-подходящите агроекологични условия.

Фиг.13

Фиг.14

Изт. на данни: Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2003 г. Изд. на МЗГ, дирекция „Агростатистика”. 2005г.

Развитието и съвременното състояние на **животновъдството** в планинските райони на областта, отразяват естествено влиянието на: природните условия и ресурси на територията, най-вече релеф и естествена растителност, които са породени и формирани от географското положение; резултатите от растениевъдните производства, осигуряващи фуражната база за подотрасъла; традициите на местното население и не на последно място екологичната обстановка в региона. Съществено влияние през последните две десетилетия оказват, извършените структурни промени в аграрното стопанство – приватизация, разпределяне, както и унищожаване на значителна част от животните, отглеждани в заличените ТКЗС; изцяло либерализирания подход на ценообразуване на животновъдната продукция, изключителната динамика на процесите, съпътстващи отглеждането на животни и пласмента на животинската продукция, в условията на много агресивен вътрешен и особено външен пазар.

Отрасловата структура на животновъдството в планинските райони на Пазарджишка област за периода 2003-2010г. показва значителни промени, които са резултат от преходния му характер. Продължаващият ръст на броя на животните в говедовъдството и овцевъдството, след катастрофалния спад в началото на 90-те години на миналия век, ясно показва опитите на тези подотрасли да се възстановят и да осигуряват със суровини поне част от преработващата ни промишленост в млечния агробизнес. Сериозният спад на броя на козите е част от общата тенденция характерна за страната, както и от методиката на преброяването. Като част общият процес на намаляване на консумацията на свинско месо, може да се разглежда и спада на броя на свинете. И в изследваната територия значителен е ръстът на птиците, което се наблюдава в последните години повсеместно, в резултат на промените в хранителния режим, както по икономически така и по здравословни причини.

При всички подотрасли се наблюдава трайна обратно пропорционална тенденция в броя на стопанствата, който значително намалява за сметка на увеличаването на броя на отглежданите животни в тях. В основата си този процес е положителен, тъй като води до уедряване на производството, което го прави по ефективно и конкурентноспособно на пазара на тези продукти. Проблемата е, че не са редки случаите на фалити на дребните фермери, поради дискриминационните общоевропейски и национални условия, в които те са принудени да произвеждат и продават своята продукция.

Анализът на регионалната структура на подотраслите говедовъдство и овцевъдство показва значителния превес на родопския район в съотношение две към едно спрямо средногорския. Те са изцяло съсредоточени в частния сектор, където е преобладаващ броят на дребните ферми и много малко в средните ферми. Големи ферми няма. За целта е желателно окрупняване на фермите и изграждане на съоръжения за развитие на отрасъла. Безспорен лидер е община Велинград. В Средногорският планински район водеща е ролята на Панагюрище. Малката по площ общ. Стрелча в последните години развива най-активно от всички планински райони биволовството. Доста по балансирано е положението в козевъдството, което се оформя като структуроопределящо за средногорския планински район. Огромният спад в броя на отглежданите животни е по осезаем в Родопския район (около и над четири пъти в Батак, Белово, Брацигово и др.), а в Средногорието наполовина. Основната причина е демографска и е свързана с значителното намаляване на селското население.

Основен проблем при отглеждането на едър и най-вече дребен рогат добитък, както и произвежданите от него суровини е много слабата им пазарна ориентация. Огромната част от производството има допълващ характер към натуралните стопанства на местното население. В последните години се завърнаха отдавна забравените практики на разносна търговия (на мляко и съвсем малко на млечни произведения) на производителите от селата по къщите в градовете. Тази не само незаконна, но и в повечето случаи опасна практика е резултат от ниските изкупни цени на млякото, наложени от преработвателите. Недостатъчното присъствие на сериозни и активни местни браншови сдружения, които да защитават интересите на млекопроизводителите, допълнително ограничава развитието на тези производства.

Свиноевдството в планинските райони на областта има съпътстващо положение, в резултат на недостатъчните хранителни ресурси, поради конкретните агроекологични условия. Сериозно изключение прави общ. Пещера, в която се отглежда около една пета от животните в областта. Основните причини са свързани с географското положение, особеностите на релефа и растениевъдната ѝ специализация. Във редица високопланински райони на Родопите (общините Велинград, Ракитово и Батак), лимитиращ фактор за развитието на подотрасъла е мюсюлманската религия, която е преобладаваща сред местното население.

Особеностите на местните ресурси в растениевъдството, както и достъпността до райони с производство на достатъчно зърнени храни и концентрирани фуражи или до големи потребителски центрове (Пазарджик и Пловдив), прави възможно водеща в птицевъдството да е отново община Пещера. Развитието на зайцевъдството също бележи спад, който е значително по изразен в Родопския район, а в общини като Батак то почти е намаляло до минимума. Липсата на интерес дори и в натуралните стопанства към това производство, не чертае добри перспективи за него. Единствено в общ. Стрелча има ръст на зайкините, което в бъдеще може да има положителен ефект. Най-голям е броят на животните във Велинград, Панагюрище и Стрелча.

Отглеждането на еднокопитни животни, което е традиционно за планинските и най-вече за селските райони, също е в сериозна криза. Броят им е намалял между 30 и 50% във всички общини, с изключение на Ракитово, където той е най-голям и почти се запазва, поради значителния дял на ромско население, за което тези животни са част от техния ежедневен бит и култура.

Пчеларството като традиционен подотрасъл в планинските райони бележи ръст от 27% в броя на пчелните семейства, но малко намалява като относителен дял от тези в областта. Интензивното развитие в низинно-хълмистите райони на растениевъдни производства с медоносни култури, като рапица и слънчоглед в последните години, повиши възможностите за паша на пчелите в тези масиви. Това повиши интереса производството на пчелни продукти, които намират много добър прием както на вътрешния, така и на международния пазар. Перспективите на този подотрасъл в планинските райони са свързани с развитието на биологично производство, поради съхранената природна среда и възможностите му да се допълва успешно с аграрния и селски туризъм.

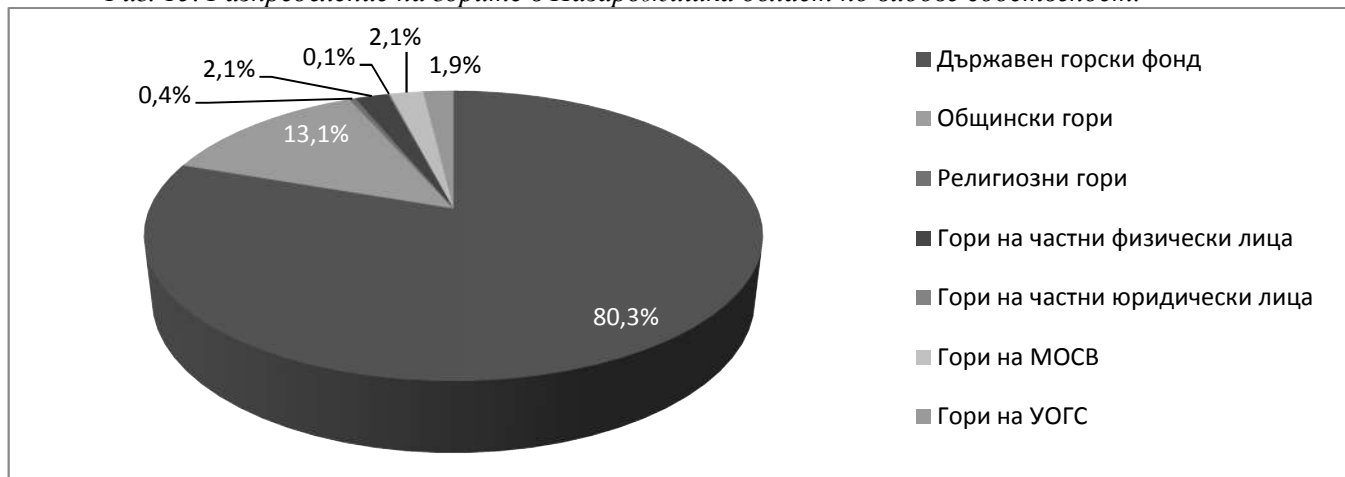
Горско стопанство в изследваната територия, както и в страната като цяло, в резултат от политическите и икономически промени след 1989 г., навлезе в период на реформи, насочени към функциониране в условия на пазарна икономика и плурализъм на собствеността. Сложността на този преход бе предопределена и от изострената социална и икономическа обстановка, в която той протече. Поради това редица негативни промени от развитието на цялото общество и икономиката намериха своето отражение и върху горското стопанство и свързаните с него дървообработваща, мебелна и целулозно-хартиена индустрии.

Многофункционалното значение и значимостта на горите на област Пазарджик се определя от това, че те покриват 55 % от площта на областта, което представлява 6.6% от горския фонд на България. Горската площ е и покрива части от планините Родопи, Рила и Средна гора. Горите на областта имат голямо икономическо, екологично и социално значение (ОСУРГ, 2007). Площта на горите, като % от общата площ е най-значима в общини Велинград и Батак, а най-малка в Пещера и Брацигово. Сериозното преимущество на иглолистните гори (съсредоточени в Родопския район), като площ и дървесина, ги прави един от най-важните ресурси на планинското пространство.

Териториалната организация и административното управление на горите в областта се осъществява от 14 ГСЕ - поделения на РУГ Пазарджик: седем Държавни лесничейства (ДЛ) – Батак, Белово, Панагюрище, Пазарджик, Пещера, Селище и Чехльово и седем Държавни дивечовъдни станции (ДДив.С) – Алабак, Беглика, Борово, Ракитово, Родопи, Чепино и Широка поляна. Специални функции изпълнява Учебно опитното горско стопанство (УОГС) – Юндола, което стопанисва и управлява горите на Лесотехническият университет на територията на областта. Географската организация и структурата на управление на горите в изследваната територия не се е променила

съществено през последните десетилетия. През последните 10 години има промяна в структурата на собствеността, като площта на недържавните гори е около 13% (виж фиг. 15).

Фиг. 15. Разпределение на горите в Пазарджишка област по видове собственост.

Изм. на данни ОСУРГ, 2007.

Значителният дял на горски фонд, който е собственост на държавата и нейни ведомства, съдейства за реализирането на достатъчно ефективни лесоустройствени мероприятия, както и за провеждането на комплексна политика по съхраняване, използване и възстановяване на горските ресурси в планинските райони на областта. Това е естествена предпоставка за развитие и в перспектива на преработващи дейности, които да осигуряват трайна заетост на населението в тези територии, и да са основа за реализиране на интегриращи стопански структури, с активни междусекторни и вътрешноотраслови връзки.

Изпълнението на мероприятията по ползването на горските ресурси във основните видове гори е приоритетно и в по-висок процент в иглолистните, които са преобладаващите в изследваната територия и са с по-голямо стопанско значение, от една страна като суровина за преработващата индустрия на района, а от друга като най-значимия продукт в износната му листа. Данните за горите на планинските райони показват, че са един съществен, самовъзобновим и много важен източник на енергия. В резултат на нарастването цената на енергоносителите горите дълго време ще играят важна и съществена роля в това направление. Енергийният сектор е нарастващо важен пазар за асортименти от дървесина, които не могат да се реализират на по-висока цена. Съществуват екологични и икономически причини, насочващи към по-широко използване на дървесината за енергийни цели. В резултат на нарастването на цените на фосилните източници на енергия и поради обществената подкрепа, растенията, произвеждащи биомаса стават все по-конкурентни. Има необходимост от проучване и развитие на подкрепата за всестранно използване на дървесината. По отношение на търсенето и пазара на широколистната строителна дървесина (особено дъбовата) в последните години настъпиха сериозни катаклизми, които не стимулират нейното усвояване. Закриването или силното ограничаване на дейността на подземния въгледобив в страната, който бе основен ползвател силно лимитира добива ѝ. Това насочи ползването в широколистните гори приоритетно към добиване на дърва за овъгляване (производство на дървени въглища) и отопление, което е свързано с продължаващото нарастване на интереса към този начин за битово отопление, както в района и страната, така и в съседни държави (напр. Гърция). Проблемите за пълното усвояване на широколистната строителна дървесина са свързани и с това, че в района останаха изключително малко дърводобивни фирми с подходяща техника за извоз, особено за едрата букова строителна дървесина.

Ловното стопанство в планинските райони, съставлява съществена част от икономиката на Пазарджишка област. Дейностите в него се извършват върху площ от 442 657 ха, от които - 142584 ха държавен ловностопански район и 276 928 ха предоставени за ползване площи от седемте ловни сдружения на територията на областта. Седемте ДДивС обхващат високите части на Западните Родопи и осигуряват връзката на Централните части на Родопите с Рила. Обособената територия създава отлични условия за стабилизиране и развитие на популациите от благороден елен, сърна, дива свиня, осигурявайки естествено възпроизводство и надеждна охрана на дивеча. Изградената МТБ с голям брой биотехнически съоръжения - чакала, хранилки за едър дивеч, солища, калища и др., съдейства за интензивното използване на ловните ресурси.

Изключително социално и все по-засилващо се стопанско значение се развиват дейностите по събирането и първоначалната обработка на т. нар. **недървесни горски продукти**, познати още като странични ползвания в горите. За тях реално няма официална статистика, а в голямата си част добивът

на тези продукти е оставен на стихийните пазарни принципи. В бъдеще е необходимо стимулиране на маркетинга на тези продукти за неговото съвременно развитие в унисон на добрите практики от близкото минало. Наложително е създаване на съвременни методики за оценка и калкулиране на косвените ползи от гората, като източник на вода, среда за отдих, рекреация, туризъм, почивно дело и оценка на защитните функции на горите. Допълнителен ресурс на горската територия са значителните възможности за паша на животните.

Използването на горите от местното население е наследено от предишни периоди на общественоеикономическото развитие на страната и изпълнява в известна степен местна социална политика. Като цяло, този процес противоречи на изискванията на пазарната икономика, лишава горското стопанство от немалка част от реалните приходи, а наред с това създава условия за корупционни схеми и нарушения в горския фонд. Наложително е този начин на ползване на горите да се ограничи значително, чрез усъвършенстване на законодателството и прилагането на редица добри европейски практики в тази област. От друга страна е възможно контингента от местното население, който има право да ползва преференциално, както основните така и страничните ресурси на горите, да бъде ангажиран по активно в разнообразни мероприятия и дейности в тях - помощ при природни бедствия, залесителни процедури, строителство на горски пътища и други инфраструктурни съоръжения. Подобна гъвкавост на РУГ би създала възможност, без сериозни стопански разходи да осъществи някои планови дейности в горския фонд, за които не се изисква висока лесовъдска практика и специализация.; Развитието на съвременното горско стопанство може и трябва да се осъществява паралелно с извършване на качествено строителство на горско-пътна мрежа, сгради и съоръжения, съчетано с използването на високопроизводителни машини и технологии. В територията на планинските райони в близкото минало е изградена една пътна мрежа, осигуряваща сравнително нормално функциониране на горското стопанство.

Участието на НПО в управлението на горите е от изключително важно значение както за опазването им от нарушения, така и за подобряване на тяхното състояние. Съвместната работа с НПО ангажира обществеността с проблемите по стопанисването на горите, дивеча и рибата. Пример в това отношение е изготвянето на плановете за Многофункционално стопанисване на горите на територията на някои планински общини от областта, изготвени с широко обществено участие. Работата с НПО на този етап все още не е на необходимото ниво. Извършват се инцидентни проверки с НПО по сигнали на граждани или от самите НПО. Необходимо е в тази връзка да се активизира съвместната дейност и се търсят нови начини и форми за по-ефективна съвместна работа. Идеята е да са създадат действащи структури по места на територията на планинските райони от съществуващите или нови организации, които да бъдат благонадежден партньор и коректив в процеса на управление и стопанисване на горите.

4.3.2. Икономически производства и дейности от вторичния сектор.

Индустрията в планинските и руралните райони се оказва много по-уязвима в условията на дългогодишен икономически преход, тъй като в повечето случаи беше част от разпадналите се стопански обединения от плановия период. В редица райони тя беше “изкуствено” създадена, имаше спомагателен характер и изпълняваше по-скоро социални функции.

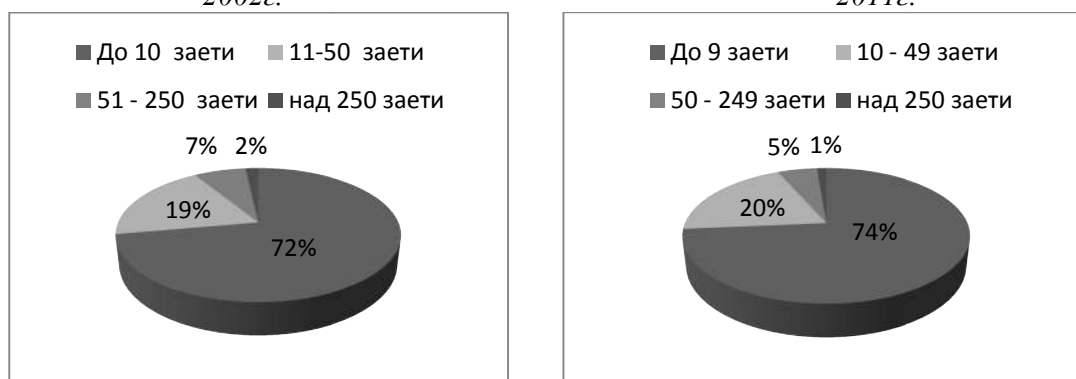
Ликвидирането на големите държавни предприятия стимулира създаването на много малки и средни фирми в преработващата промишленост и строителството. Настъпилата промяна бе свързана не само с големината на фирмите, но и със собствеността им. Появилите се множество малки и средни частни фирми в същите или сродни производства, както и осъществената приватизация наложиха като доминираща частната форма на собственост в проучваната територия и създадоха значителен сектор от МСП (виж фиг. 16).

През целия изследван период преобладават микро фирмите, които заедно с малките фирми съставляват над 90 % от икономическите субекти в индустрията. Анализът ясно показва значителния и почти постоянен ръст, преобладаващо в трите основни индустриални центъра в планинските райони – Велинград, Пещера и Панагюрище и разбира се, в областния град. Като особеност може да се отчете и факта, че в кризисната 2010г. най-засегнати са двете основни промишлени локализации – Велинград и Пазарджик, а това стопа и останалите съседни територии при които се наблюдава застой.

Интерес заслужава прегледа на териториалната структура на нетните продажби на продукцията в индустрията в изследваната територия. Открояват се ярко двата центъра Панагюрище и Пещера от планинските райони, поради своята специализация в промишлени и добивни производства, ориентирани изключително към съвременната пазарна конюнктура. Първият от тях дори изпреварва след 2003 г. областния център Пазарджик и се превръща в неформален индустриален лидер в областта и страната. Тук трябва да отбележим, че това лидерство днес ще струва доста скъпо на бъдещите

поколения в община Панагюрище, имайки предвид непоправимите екологични въздействия на тези производства върху географската среда.

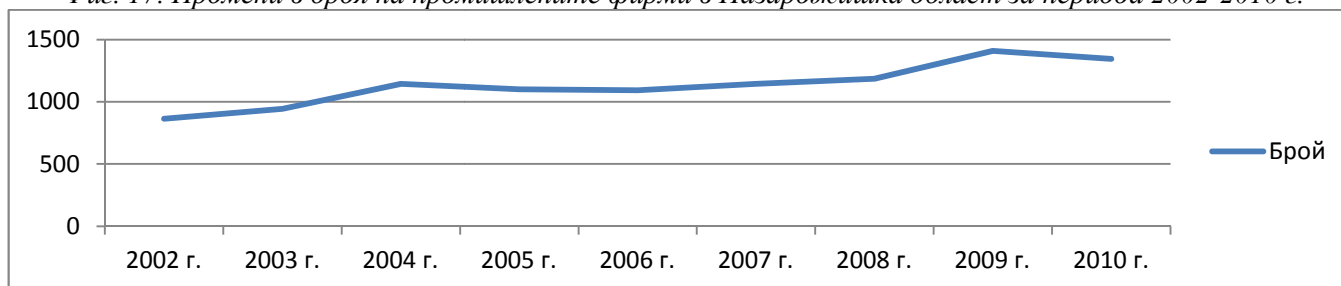
Фиг. 16. Структура на промишлените фирми в Пазарджишка област според броя на зетия персонал. 2002г.

Изт. на данни НСИ-ТСБ. 2007, 2012.

Важна и определяща тенденция в развитието на стопанството, произтичаща от структурните промени е нарастването на броя на стопанските субекти – фиг. 17. Индустриалната икономика на изследваната територия в последните две десетилетия се характеризира с радикални трансформации в производството, структурата, собствеността и пазарите. Основната част от преработващите промишлени предприятия бяха концентрирани в градовете в низинно-хълмистите райони по основната икономическа ос Пазарджик – Септември – Белово. Промислени стопански функции изпълняваха двата естествени центъра (Велинград и Панагюрище), съответно в Родопския и Средногорския райони, които заедно с Ракитово и Стрелча формираха гръбнака на планинската индустрия и икономика като цяло.

Фиг. 17. Промени в броя на промишлените фирми в Пазарджишка област за периода 2002-2010 г.

Изт. на данни НСИ-ТСБ. 2007, 2012.

Изключително силно се отрази преходът към пазарна икономика, започнал в края на 80-те години на миналия век. Много от структуроопределящите предприятия бяха закрити или драстично намалиха обема на производството си, процес който засегна повече индустрията в планинските райони. Повечето от тези предприятия през 90-те години на миналия век след реструктурирането си значително намалиха своите пазарни ниши, а това силно ограничи и възможностите за интеграция на територията и стопанството не само в планинските райони, но и в областта като цяло.

В областната икономика и в тази на планинските райони днес най-голям е относителният дял на фирмите за: производство на дървен материал, хартия, картон и изделия от тях (без мебели) – 25,5%; производство, неклассифицирано другаде (вкл. мебели), ремонт и инсталиране на машини – 18,2%; производство на хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия – 14,9%, на текстил, облекло, обувки и други изделия от обработени кожи без косъм; обработка на кожи – 12,1%, производство на основни метали и метални изделия, без машини и оборудване – 11,2% и производство на изделия от каучук, пластмаси и други неметални минерали 8,3 % (НСИ-ТСБ, 2012).

Дървообработващата промишленост в областта е реструктурирана и приватизирана. Преработката на дървесина и производството на продукти от нея се осъществява от голям брой малки и средни предприятия. В момента по-голяма част от дървообработващите предприятия (техния брой постоянно се променя), продължават да работят с морално и в редица случаи технически остаряло оборудване. Липсата на достатъчно квалифицирани кадри в управлението, а понякога и производството, както и недостатъчния контрол върху произвежданата продукция ги прави неконкурентноспособни на вътрешния и особено на външния пазар. Не се провежда активен маркетинг по отношение въвеждане на европейски норми и стандарти в производството и създаване на по-рентабилни производства, липсва масова дълбочинна преработка на дървесината. Това води до произвеждането на недотам рентабилни и перспективни изделия. В перспектива развитието на тези

дейности изисква нова вътрешно отраслова и териториална организация (например изграждане на клъстери) в рамките на планинските райони и областта като цяло, която да съдейства за повишаването на конкурентноспособността на произвежданите продукти на вътрешния и международния пазари и да засилва териториалната интеграция.

Ремонтните дейности и инсталиране на машини е представено от две предприятия в Белово и Панагюрище, които активно изпълняват интегриращи междоотраслови функции.

Хранително-вкусовата промишленост е представена от редица предприятия, преработващи както местни, така и вносни суровини. Структуроопределящо е производството на високоалкохолни напитки и вина в Пещера и Панагюрище. Уникално за района и страната е производство на хмел и предприятието във Велинград за хмелов гранулат, хмелов екстракт и консумативи за пивоварната промишленост, което ползва основно местни суровини от единственото хмелово поле в България. Продукцията на предприятията от хранително-вкусовата индустрия не задоволяват нуждите на населението от планинските общини и се налага внос на редица продукти от други райони. Необходимо е този сектор да се разшири и модернизира, с оглед на развитието на туризма и увеличаващото се потребление, най-вече в посока производство на местни продукти които да затвърждават уникалността на територията и да завършват основните агропромишлени цикли.

Важен структуроопределящ отрасъл са *рудодобивните и обогатителни дейности*, макар да съставляват едва 0,9% от дела на промишлените фирми, но да дават над една трета от нетните приходи в индустрията на областта. Допълваща роля играят добивните дейности на нерудни изкопаеми (доломит, пегматит, облицовъчен камък, мрамори гранит). *Химическата промишленост* в изследваната територия е с важно национално значение с производство и реализация на продукти за ветеринарната практика и селското стопанство. Производството на етерични масла е сред структуроопределящите отрасли на агроиндустрията в Средногорието. *Лекарната промишленост* в проучваната територия включва главно шивашки, обувни и трикотажни предприятия със различна производствена специализация. Обувното производство заема голяма част от микро и малките фирми в община и значителна част от населението работи в този отрасъл, който е приоритетен, а продукцията се реализира на вътрешния пазар. *Трикотажната промишленост* е представена с производството на хавлиени кърпи и халати

В областта на *машиностроенето* водеща роля играят предприятията за производство на оптикоелектронни и оптикомеханични прибори, системи и корекционни лещи с приложение за военни и граждански цели. Допълнителната специализацията в производството на бормашини за пробиване на стъкло и лентови шлайфмашини, детайли от пластмаса, бакелит, гума, диамантени инструменти и сегменти, медицинска, лабораторна и фармацевтична техника, дървопреработващи и металорежещи машини, което съдейства за вертикални интеграционни процеси с редица преработващи производства и дейности в изследваната територия. Предприятията от *металообработването* в проучваната територия са традиционни производители на капачки за буркани за хранително-вкусовата промишленост, а някои са специализирани в производство и на четки за бита и за промишлеността, сателитни чинии, битови печки и камини за отопление, градинска мебел и алуминиева и PVC дограма, водосъдържатели и бойлери за бита ориентирани към вътрешния пазар, фургони предимно за външния пазар.

Изводи: Подемът в развитието на индустриалният сектор ще даде тласък в развитието на всички сфери от обществения живот в изследваната територия. Основна тенденция в сектора е все по-сериозното утвърждаване на планинските райони в Средногорието, като втори индустриален полюс в областта с активно работеща добивна, даваща значителен принос - около 50% от печалбата в икономиката ѝ, както и машиностроителна промишленост. Отличителна характеристика на индустрията в всички планински райони е силната ѝ обвързаност с местните ресурси, което я прави сравнително независима от външните суровинни пазари. До момента почти цялата продукция на промишлените предприятия намират добър пазар на продукцията си в страната, както и значителна част в чужбина.

4.3.3. Инфраструктура и услуги.

Съществен фактор за пространствената организация и развитието на дейностите от сектора на услугите е географското положение на изследваната територия. В рамките на Южна България сравнително централно е само положението на низинно-хълмистите райони на Пазарджишка област. Централността на север от тях в средногорския планински район постепенно отстъпва позиции и тази територия се превръща в една типична вътрешна периферия както за Южна България, така и за националното пространство. В южните планински райони на областта пространствената ситуация определя едно типично периферно географско положение, както по отношение на областната, така и

на националната територия. Като част от граничният Родопски район той все още изпитва сериозните ограничения на геополитическото разделение на Балканите след войните от миналия век. Тези пространствени реалности са дали своя естествен отпечатък наличието, географската гъстота, качествените характеристики и съвременното състояние на инфраструктурата в района.

В проучваната територия **транспортната система** е представена от шосеен и жп транспорт. Както по отношение на шосейната, така и на железопътната мрежа основна роля играе инфраструктурата на европейски транспортен коридор №10. Почти паралелното му простиране в направление северозапад-югоизток създава възможности за активни транзитни връзки със съседни близки и по-далечни територии от регионален, национален, европейски и трансконтинентален мащаб. Трасето на най-старият европейски път – диагоналният Лондон-Калкута е основната ос на организация и развитие на територията. Съвременното проявление като шосе Е-80, и териториалната му модификация чрез автомагистрала „Тракия” (А-1), показват два пъти по-голяма гъстота от средната за страната, но неестествено изместват на север инфраструктурното влияние към средногорския планински район и още по отчетливо изолират Западните Родопи, което не работи за интегрирането на територията им, както в регионалния, така и в националния пространствен контекст.

Териториалното разпределение на пътищата от висок ранг е от решаващо значение за мобилността на населението и транспортната достъпност до услуги от високо качество. Пътната мрежа 2-ри, 3-ти и 4-ти клас на територията на областта се нуждае от значителни средства за реконструкция, основен ремонт и поддържане, тъй като голяма част от нея е разположена в планински райони. Общата транспортна достъпност на планинските райони и особено Родопския в областта е сериозен проблем за цялостното им социално-икономическо развитие. В недостатъчна степен компенсиращо влияние оказва второкласният републикански път II-84, по който се осъществява връзката между Тракийската низина и долините на Места и Струма и основния транзитен и товарен трафик в Родопския планински район. Значителна роля за интегрираното развитие на областта със съседните територии, както и между двата планински района, може да играе единствения второкласен път (II-37) в посока север-юг. За съжаление в северната част трасето не функционира в момента. За ефективното реализиране на интегриращите меридионални функции на това трасе е необходимо подобряване на техническите му характеристики и връзките му с другите основни транспортни направления. Това би увеличило интереса от неговото използване (напр. за привличане на туристическия поток) и би съдействало за реализирането на нови инвестиционни намерения в различни стопански дейности, особено в източните части на Средногорския и Родопския планински райони на областта.

Средната гъстота на пътната мрежа в региона е малко под средната гъстота за страната. Разпределението ѝ на територията на областта, обаче е неравномерно. Дължината на пътищата, относителния им дял и гъстотата нарастват с понижаване на категорията на пътя. Големият дял на общински пътища (47,8%) създава рискове за тяхната поддръжка, тъй като повечето местни власти не разполагат в бюджетите си с достатъчно финансови ресурси за такива дейности. Тази ситуация е особено неблагоприятна в планинските общини, където и разходите за пътната инфраструктура са много по-големи. В тази връзка недовършени или липсват, са част от пътните връзки за селищата в най-голямата планинска община - Велинград. При разработване на система за организирано сметосъбиране трябва да се предвидят резервни варианти при работа в особено тежки метеорологични условия. Уличната мрежа в градовете на областта в по-голямата си част е с трайна настилка, но поради лошото поддържане в последните години състоянието ѝ е влошено. Сериозен проблем е значителната неизграденост на мрежата в селата.

Планинските райони се обслужват в недостатъчна степен от регионалните жп линии Пловдив-Стрелча-Панагюрище, която бе спряна от експлоатация за няколко години, но сега работи доста активно и Пловдив-Брацигово-Пещера. Локалният и особено тупиков характер и на двете линии ограничава тяхното използване и икономическа ефективност. С най-голямо значение за западната част на Родопския район е теснолинейната железопътна линия Септември-Добринище Независимо от ниската си икономическа ефективност и силното ограничаване на регулярните пътувания, опасността линията да бъде почти закрыта засега е преодоляна заради жизнено важните ѝ социални функции, които изпълнява в района, и възможността да осъществява атракционни пътувания.

ВиК инфраструктура. Водоснабдителната мрежа в Област Пазарджик възлиза на 1329 км., от тях в градовете 475км. и в селата 854 км. Водоснабдени са 94% от населените места, което е повече от делът на водоснабдяване в Южния централен район - 86,6%. Използваната вода от домакинствата от общественото водоснабдяване в областта е средно около 88 л.на човек за една година. Въпреки това в редица селища независимо, че има изградена водопреносна система се налага въвеждането на режим

на водата. В градовете водопроводната мрежа е остаряла и се нуждае от подмяна и реконструкция. Значителни, поради тази причина, са и загубите при аварии.

Съществуващата **канализационна мрежа** в областта е 286 км. Градовете са с не изцяло изградена канализация, докато в редица села има изградена само частична канализационна мрежа, без изградени колектори, гарантиращи отвеждането на отпадните води в пречиствателни съоръжения. Данните сочат, че в по-голямата част от общините от област Пазарджик ползваната питейна вода не е с отклонение в качеството или с режим във водоснабдяването.

Енергийна инфраструктура. Електроенергийната система е на добро равнище в областта. Основните мощности са ВЕЦ, поради наличието на планински реки и язовири По-малките ВЕЦ нямат определяща роля в поддържането на баланса на електроенергийната система. Големите ВЕЦ и ПАВЕЦ се пускат в часовете на върхова консумация на електроенергия. В област Пазарджик са разположени два от най-мощните и големи хидроенергийни комплекса в страната. Това са каскада Белмекен-Сестримо-Чаира и каскада Баташки водносилков път. Хидроенергийната каскада Белмекен-Сестримо-Чаира заедно с ПАВЕЦ Чаира е оформен най-големият хидроенергиен комплекс в България с обща мощност 1600MW в генераторен режим и 892MW в помпен режим, което го прави съизмерим с тази на някои блокове в ТЕЦ и АЕЦ. Със своите крупни мощности комплексът гарантира висока сигурност, маневреност и икономичност на управлението на българската хидроенергийна система.

Газификация. През областта преминава Републиканският магистрален газопровод с отклонение, чрез което се запазват градовете Пазарджик и Пещера и околните села. Необходимо е да се разшири обхвата на газопреносната мрежа особено в планинските райони, където поради масовото връщане на отоплението в бита на твърдо гориво (преобладаващо дърва), се отчитат завишени стойности на основните замърсители на атмосферата, по-чести инверсионни състояния (мъгли). Чрез включване на останалите общини от областта в газификацията се очаква да се понижат и разходите за този вид енергия, които в този момент са доста високи, което допълнително отблъсква потребителите.

Телекомуникационна инфраструктура. В Областта работят 106 пощенски, телеграфни и телефонни станции, включително АТЦ с монтиран капацитет над 100 000 номера. Предвижда се реструктуриране на териториалните мрежи и главно внедряване на цифрова техника. На територията на областта действат трите мобилни оператори предлагащи широка гама от телекомуникационни мобилни и интернет услуги за населението.

Покритието с радиотелевизионен сигнал се ограничава само до националните програми в някои населени места от планинската част на областта, независимо от изградените и функциониращи РТВ ретранслаторни станции. Теренните условия и основно пресеченият планински релеф не позволяват пряко приемане на цифров сигнал – т.н. Мултиплекс покритие, от което са ощетени най-вече високопланинските селища от общините Велинград, Батак и Брацигово. Тази ситуация играе сериозна дезинтегрираща и дори изолираща роля по отношение на социалното му включване в процесите на гражданското общество.

Проблемите с интернет достъпа, сериозно лимитират възможностите за интегрирано развитие на значителни територии от планинските райони и на областта като цяло. Рефлектират върху инвестиционната активност в тях и качеството на основни социални услуги – култура, образование и др. Това силно компрометира идеята за стимулиране на социалното сближаване, чрез осигуряване на достъп до онлайн услуги на хората, живеещи в слабо населените и отдалечени райони, като по този начин се преодоляват тенденциите за изолирането на тази част от населението от обществения и културен живот на страната. Почти невъзможно е постигане на технологичната цел до 2015 г. в тези райони да има ширококолов интернет с достатъчно висока скорост.

Екологична инфраструктура и дейности. В действащата система за управление на отпадъците в областта работят 12 сметища за депониране. В мерките за управление на отпадъците, определени в Националната програма за управление на дейностите по отпадъците, за регион Пазарджик е предвидено създаване на Регионална система за управление на отпадъците, състояща се от регионално депо (за обслужване на 9 общини) и претоварна станция.

В тази териториална организация на сметосъбирането и обработването на отпадъците най-ощетени ще бъдат общините от Родопския планински район, някои от които са сериозно отдалечени от регионалното депо. Това най-вероятно би наложило увеличаване на разходите на населението, особено в общините Велинград, Ракитово и Батак. От друга страна тази регионална организация в областта ще играе силна интегрираща роля, между планинските и низинно-хълмистите райони, и ще създава условия за преодоляване на някои регионални дисбаланси между центъра и южната периферия на областта в екологично отношение. Решаването на проблемите с отпадъците в Панагюрище и Стрелча

чрез реализирането на проекта „Изграждане на регионална система за управление на отпадъците регион Панагюрище“.

Значителния брой на **защитени територии** (172) и голямата им площ (14 800 ха) са сериозен ресурс за планинските райони. Обособени са 4 резервата - „Мантарица“, „Дупката“, „Купена“ и „Беглика“ с обща площ 5500 ха, като първите три са под егидата на ЮНЕСКО. Заедно с *екологичната мрежа* „НАТУРА 2000“, която представлява 60,5 % от площта на областта, има своите положителни влияния за съхраняването на природната среда, но и възможни рискове за развитието на някои стопански дейности и инвестиционни намерения, най-вече в областта на туризма. Най-засегнати ще бъдат планинските райони в Родопите, където площите съставляват съществена част от територията на общините – Батак, Ракиново, Брацигово, Велинград, Пещера, Панагюрище.

Социална инфраструктура и услуги. Важността на дейностите от третичния сектор в Пазарджишка област ясно личи от средния списъчен брой на наетите в тях. Над половината (55%) от икономически заетите са включени в обслужващи дейности. Подобна е ситуацията и в планинските райони на областта, където над 45% от заетите са в третичния сектор. За съжаление поради ограниченията наложени от Закона за статистиката и непосочването на данните за някои общини, не сме в състояние да определим точния им относителен дял, което затруднява пълната обективност на анализа.

В изследваната територия **образователната инфраструктура** в значителна степен се формира въз основа на съвременните изисквания и потребности на обществото (на икономическата, социалната, демографската и т.н. сфери). В област Пазарджик функционират 122 училища и 87 целодневни детски градини. Недостатъчното присъствие на висше и колежанско образование в изследваната територия създава сериозен вакуум в тази степен и пречи за естественото ѝ интегриране. Местната общност е принудена да реализира своите потребности от тези услуги най-често в регионалния център Пловдив или столицата София. Сериозно място в образователната система заемат професионалните гимназии и училищата с паралелки за придобиване на професионална квалификация. За съжаление териториалната им концентрация е силно изразена, а това рефлектира върху възможностите за трудова реализация на населението им, както и участието в гражданското общество, което задълбочава дезинтеграцията му.

Преподавателите в учебни заведения от системата на задължителното образование са 2391, т.е. за периода 2010-2013 е намалял с почти 5%. Съотношението между броя на паралелките в различните степени на образование показва, че броя на паралелките в началната степен е по-малък от този в основната при равен брой класове. Тенденцията за намаляване на паралелките и на учениците в тях се доказва и с паралел между броя на населените места и броя на училищата. Териториалната им концентрация в градовете, където има по няколко училища както от една и съща степен, така и от различни, вече създава проблем с набирането на ученици в средното професионално образование, дори в големите центрове в планинските райони и ограничава възможностите им за интегрирано развитие.

Сериозна интегрираща роля в изследваната територия играят т.н. *средищни училища*, две трети от които са в планинските общини. Те са единствените инвестиции, които се предвиждат за образованието в малките населени места. Това решение обаче допълнително обрича селските райони на много ниско качество на образователните услуги, и задълбочава проблема „център-периферия“ в организацията на националното пространство. Осигуряването на транспорт до училище, съчетано с развитието на полуинтернатен тип обучение, има двойно значение в образователната политика. От една страна, тази мярка безспорно съдейства за облекчаване на достъпа на децата до образование. От друга страна, тя съпътства мерките за оптимизиране на училищната мрежа и развитие на системата на средишните училища. Безспорен е и интеграционният ефект на тази териториална организация на образователната система за отдалечените селски райони в планината, където тя трябва да се съобразява с местните географски специфики в тези територии, а това изисква и промени в съществуващата нормативна база, която да регулира по адекватен начин процесите в тази сфера.

Модернизирането на материално-техническата база във всички образователни институции в руралните райони е необходимо условие, за да се гарантират възможности за реализация на пазара на труда. Професионалното образование в селата и в малките градове трябва да се обвърже по-пълно с местния бизнес и постоянно отчитане на новите сфери, в които той насочва своите инвестиционни интереси. В училищата в руралните райони няма условия за децата със специални образователни потребности. Реализацията на адекватна интегрираща политика в тази сфера, налага прилагането на индивидуален подход при работата с тези деца в една неформална среда, която да им позволи да проявят техните способности.

За съхраняване на потенциала на руралните и планински райони, важна роля играят т.нар. „защитени училища”, които в областта са четири в най-голямата планинска община Велинград. В област Пазарджик има 106 села, като в 48 от тях няма училища. Повече от половината от тях са в планинските райони. Учениците от тези села се насочват към средишните училища в по-големите села или в градовете. Независимо от това структурата на училищата не е оптимизирана, особено в руралните райони, които са разположени в планинските масиви, тъй като в последните години се закриха много училища. Следователно селата, в които няма училище най-често е останала само сградата му. Закриват се не само училища, но и Педагогически консултативни кабинети, Центрове за работа с деца, Обединени детски комплекси и т.н. Това води до дебалансирано развитие на образователната инфраструктура и се явява косвен стимул за увеличение на миграционните процеси и дезинтеграцията на планинските и селски райони.

Броя на учениците за периода 2009/2013 е намалял с 9%. Почти една трета учат в руралните райони, а най-големите от тях са в планински общини. Тази териториална концентрация ясно показва демографския принос и значението на планинските селища, доказвайки интегриращата им роля, чрез която може и трябва да се работи за преодоляване на проблема „център-периферия” в планинските райони. От друга страна проличава липсата на достатъчно възможности на образователната инфраструктура в селата, което задълбочава дезинтеграцията на руралните райони.

Най-висок е *нетният коефициент на записване на населението* в началната образователна степен, но във времето той намалява, както и в прогимназиалното, средното и професионалното образование. Тези данни са тревожни! Не само, че населението намалява и че все повече ученици не завършват средно образование, но и мотивацията да се образуват намалява. В по-високата степен на образование нетният коефициент на записване на населението драстично намалява.

В регионалните особености, с които се отличава дейността на детските градини, ясно личат влиянията на демографските процеси и локалните особености в структурите на населението. Големият дял на младо население, значителна част от което е от ромски произход, в общините е в основата на по-големия брой деца в детските градини. Негативните демографски процеси и влошената възрастова структура, рефлектира върху малкия брой деца. Сградите и съоръженията в селските детски градини се нуждаят от значителни инвестиции за рехабилитация. Тенденцията на изтегляне на децата, живеещи в селата, от предучилищното образование поради ниски доходи пречи на социалната интеграция на децата, особено от малцинствените групи.

Този ясно изразен териториален дисбаланс, налагащ се от възрастовата структура на населението по места, изисква адекватна на конкретната географска реалност образователна политика. Равният достъп до образование е неразделно свързан с политиката за оптимизация на училищната мрежа. Поддържането на голям брой училища с ниско качество на образованието не е в интерес на децата. Равният достъп до образование не означава еднаква отдалеченост на всяко дете от училище, а осигуряване на възможност на всяко дете да получи съизмеримо по качество образование. Преструктурирането на училищната мрежа дисциплинират системата, освобождават допълнителен финансов ресурс, който при добро инвестиране, ще допринесе за развитието на училищното образование и подобряване на качеството му. Политиката за оптимизиране на училищната мрежа следва да се провежда на две нива. На ниво училище тя трябва да бъде насочена към решаване на проблема с големия брой маломерни и слети паралелки. На пространствено ниво целта е да създаде условия за развитие на системата на средишните училища и обвързването на училищната мрежа с изискванията на пазара на труда и социално-икономическите характеристики на съответния планински район. Тази политика ще бъде съпроводена и с промени в методите за определяне на числеността на персонала като водещ показател трябва да бъде съотношението учител/ученици.

Промените в основните социалните услуги и в частност в *здравеопазването* се нуждае от съвсем нова философия в организацията, управлението и финансирането на цялата система. Настоящата ситуация не показва никакви особени различия от общата картина в страната, породени от особеностите на географската среда и конкретната ситуация свързана с пространствената организация на здравното обслужване в областта.

Основните изводи и препоръки, свързани с здравната инфраструктура и услуги се свеждат до следното: съществуват явни пространствени несъответствия между броя на жителите и този на практиките по здравна карта, но най-вече на реално заетите; сериозно ощетени са някои общини, групи от села и особено отделни населени места в планинските райони (Родопите и Средна гора); огромно съсредоточаване на болничната помощ в областния и още три общински центъра, което силно ограничава възможностите на населението за достъп, особено до специализирани здравни услуги; разширяване покритието на спешната и неотложна медицинска помощ в минимално необходимите

времеви и пространствени параметри; необходим е ясен регламент на дейностите, които покриват спешната и неотложната помощ, с оглед адекватност на здравната култура и нужди на населението; в труднодостъпните райони трябва да бъдат осигурени мобилни медицински екипи за първична и специализирана медицинска помощ; крайно наложително е уреждане законодателно, на достатъчно преференции в Националната здравна карта за слабо населените, трудно достъпни, рурални и планински райони.

Общественият ресурс, отделян за здравеопазването постоянно се увеличава и въпреки това е недостатъчен. По-голяма част от ресурсите се разпределят за финансиране на болничната помощ, която не е реформирана и носи огромни загуби. По-малко са средствата, отделяни за дейности в извънболничната помощ, и особено за тези, свързани с промоция на здраве и интегрирана профилактика на болестите. Особено ограничени са финансовите средства за поддържане на дълготрайните активи в здравната система, като сгради, оборудване, инфраструктура. Остарялата материално-техническа база на държавните и най-вече на общинските здравни и лечебни заведения изисква огромен паричен ресурс за поддържане и модернизирание. Увеличаването на разходите за лекарства и консумативи е също важен фактор за очаквания натиск върху общите разходи, което е общо явление за повечето европейски страни. Към този проблем се прибавя и ниската ефективност на разходване на тези средства, както и недостатъчният контрол върху изпълнителите на медицински услуги.

Административният и здравен център на изследваната територия, където са съсредоточени значителна част от обектите на здравното обслужване от по-висока степен е в сравнително удобно разположение спрямо останалите населени места и центрове на общини. Наред с това е важно да се отбележи разпокъсаната планинска териториална организация на здравната мрежа и потребността от насищането ѝ с медицинска инфраструктура, която да обслужва потребностите на населението от навременно и качествено здравеопазване, и с по-големи възможности за избор, особено в периферните планинските райони.

При определяне на здравната стратегия на област Пазарджик и дефиниране на здравната инфраструктура се налага извода за наличие на относително висок дал от общия брой на населението в област Пазарджик, който има прекратени здравни осигуровки или няма такива (поради високия брой безработни), което прави ролята на Спешната помощ особено значима.

Културна инфраструктура. В разпространението на основните културни институции – читалища и библиотеки, регионалният анализ показва ясна концентрация в низинно-хълмистите райони. Съществена особеност е факта, че в селата са съсредоточени над 83% от читалищата, които са основна, а много често и единствената форма за реализиране на културни дейности. Това ги прави жизнено важни за малките рурални и планински общности и поддържането на духовната им идентичност, която може да бъде използвана, като реална алтернатива на ограничените възможности за икономически активности. Читалищата участват активно в живота на местните общности и помагат за укрепване и развитие на местните културни, социални и икономически партньорства. Териториалното разпределение на библиотеките показва по-голям дял на планинските райони и по-малък в селата. Проличава важната роля на градските центрове в тази дейност, която като цяло губи позиции в модерното общество, поради конкуренцията на новите алтернативни източници на информация. Особено тревожен е факта за намаляването на библиотеките в училищата.

Туристически услуги и инфраструктура. Туризмът като водещ отрасъл от местната икономиката на планинските селища от Западните Родопи и Средногорието трябва да се разглежда като комплексна и силно интегрираща дейност, която включва допълнителни производства, услуги, транспорт и специализирано образование. В този смисъл развитието на туризма като приоритетен за района трябва да се разглежда в цялата му комплексност и възможности, които той дава за разрешаване на проблеми като безработица, ниско ниво на доходи, тясна специализация на планинската икономика и обща изостаналост в сравнение с низинно-хълмистите територии и по-големите градски центрове.

Съхранената природна среда, разнообразният релеф, наличието на много находища на термални минерални води, постоянно модернизиращата се материално-техническа база води до извода, че в планинската част от областта съществуват реални условия ресурси за развитие на модерен устойчив туризъм (фиг. 18). Западните Родопи и Средногорието, които заемат по-голяма част от територията на Пазарджишка област, концентрират в себе си най-ценните от тях. Възможностите, които дава изследваната територия като природни дадености и антропогенни ресурси, не са използвани в необходимата степен.

Фиг. 18. Матрица на потенциала за развитие на основните видове туризъм в общините на обл. Пазарджик.

Вид туризъм	Балнео + СПА * Уелнес =	Селски + Аграрен * Винен =	Екологичен + Планински * Ски =	Приключенски + Ловен * Риболовен =	Културен + Религиозен * Исторически =	Градски + Конгресен * Фестивален =	Велосипеден + Пещерен * Екстремн =
Общини							
Батак		+++	+++ ==	+ *** ===	+++ *** ===		+++
Белово	++ *	+	**			+	
Брацигово	++ **	++	**		===		
Велинград	+++ *** ===		+++ *** ===	***		+++ *** ===	+++
Ракигово	+ *	++ **	+ **	***	==		++
Пещера			+ **		==		++ ***
Панагюрище		+ ==	**		+++ *** ===	+++ ** ==	
Стрелча	+++ *** ===	++ **	++ **	*	++ ==	==	
Пазарджик					+ ==	+++ *** ===	
Септември	**	* ==		=			
Лесичово		+ =				=	
+ * = - малък; ++*== - среден; +++***== - голям							

Регионализацията на туристическите ресурси и дейности съдейства за оформянето на два основни туристически района в планинските територии – Западни Родопи и Същинско Средногорие, които имат значителни възможности за развитие на основата на алтернативния туризъм. Наред с това се укрепва и развива и ролята на традиционните форми на туризъм – планински, познавателен, исторически, които дават голям дял в местната икономика.

В тези райони могат да се развият специализирани туристически дейности, пространствено структурирани в отраслови и междоотраслови клъстери, организирани в разнообразни микрорайони със своята продуктова специализация. В район Западни Родопи напр. това са – Чепински, Дъбрашки и Баташки. Малко по-ограничени са възможностите за развитие на специализираните форми в Средногорския район, който обаче има не малко ресурси за културен, СПА и уелнес, винен и селски туризъм и който все по-активно се развива в последните няколко години. Разнообразието и автентичността на антропогенни и природни дадености, са позволили в значителна степен превръщането им в туристически атракции, което повишава възможностите за тяхната икономизация. Съществуват редица регионални различия, както по отношение на ресурсите, така и на условията за настаняване, което не позволява пълното оползотворяване на капацитета им. Основните проблеми за развитието на туризма в планинските райони са слабите чуждестранни инвестиции; недостатъчната конкурентноспособност на туристическите услуги в редица от планинските селища; слабата интегрираност на туристическите центрове. Много сериозен всеобщ проблем е липсата на активна рекламна дейност, подходяща за различните таргет групи туристи и слаб маркетинг на потребителите на туристическия пазар.

Съществената роля на социалните услуги за привлекателността на определена територия и за качеството на живота, което да задържа населението в нея личи от данните от направената анкета. Във връзка с въпросите за удовлетвореността от условията по местоживееене, относно пътната мрежа, най-много сред анкетираните са тези, които ги определят като лоши, последвани от тези, които ги оценят като добри и задоволителни. За повечето от българомохамеданите и ромите сред анкетираните лица условията са определено лоши. Общественият транспорт е предпочетен от една пета от пътуващите. Той е най-предпочитан способ за предвижване за анкетираните на възраст 30-39 години за активното население, което осъществява ежедневни пътувания до локалните центрове. Сред тях е най-висок и процентът на тези, които пътуват ежедневно до местоработата си в друго населено място. От работещите социални групи най-мобилни са служителите – всеки трети от тях пътува ежедневно до работата си. Две трети от учащите се ежедневно пътуват до учебните си заведения, като за три четвърти от пътуващите пътуването продължава над 45 минути общо в двете посоки. *Достъпността*

на административното обслужване в различните обществени сектори (съдилища, прокуратура, адвокатура), показва че най-сериозен е проблемът с достъпа до съдебната власт на живеещите на село. Повече от половината от тях посочват, че тези публичните услуги са или трудно достъпни или направо недостъпни. Особено висок е дялът на неудовлетворените от достъпността на правните услуги сред ромите. Прави впечатление и че близо половината от анкетираните предприемачи също считат, че тези услуги са трудно достъпни.

По отношение на оценката на достъпността на публичните и административните услуги на данъчните служби налице е интересен феномен. В еднаква степен определят като труднодостъпни или недостъпни услугите анкетираните от селата и от областния център на областта. Културните услуги (достъпа до библиотеки, читалища, кина, театри, интернет) на населението в изследваната територия са относително добре задоволени, с изключение на живеещите в селата. Една пета от живеещите на село имат труден достъп или въобще нямат достъп до библиотеки и читалища. Интернет е недостъпен или трудно достъпен за повечето от анкетираните турци и роми. За една трета от анкетираните от селата интернет е трудно достъпен или недостъпен.

За услугите на администрацията в регионалните и локални власти сред анкетираните лица преобладава мнението, че качеството на обслужване не се променя. Най-критични към административното обслужване са предприемачите и ромите. Мудността и некомпетентността на администрацията се посочва като основна причина за ниското качество главно според анкетираните предприемачи. Най-висок е дялът на тези, които твърдят, че административните служители са корумпирани и злонамерени, сред анкетираните от областния център и сред ромите, а най-нисък – сред анкетираните в малките градове, сред служителите и сред турците. Това показва, че малките общества са по трудно податливи на тези негативни явления, тъй като повечето от хората се познават лично и изпитват неудобство.

4.3.4 Секторна структура на планинските райони.

Извършените анализи на секторите и отраслите в планинските райони на проучваната територия по показателя заетост за 2010г. очертава нетрадиционна териториалната специфика на секторната им структура.

Изводи:

- Първичният сектор се отличава с ниска заетост, която е резултат от скрита заетост под формата на самонаемане и заетост на членове от домакинството на собственика на земеделска земя или на отглежданите животни. Нисък дял на фирмите в сектора и висок дял на т.нар. полупазарни стопанства и, слаба пазарна ориентация на стопанствата, недостатъчно ниво на регистрация на дребните земеделски производители поради липса на мотивация. Нисък дял на сектора по брой на заетите и по брутопродукция спрямо останалите отрасли и сектори във всички планински райони без Батак. Всичко това доказва, че проучваните райони са далеч от традиционната зависимост от земеделието или другите отрасли на първичния сектор, независимо от особеностите на географската среда. На територията им протичат позитивни от гледна точка на икономическото им развитие процеси, свързани с разнообразяване на икономиката им извън аграрното стопанство.

- Вторичният сектор е водещ по брутопродукция и на второ място по стопански субекти. Силно доминира преработващата промишленост, тя е водещ отрасъл при всички планински райони (с изключение на Батак). В сектора освен МСП съществуват и по-големите фирми като заетост и брутопродукция. Кризата в сектора е преодоляна в няколко от производствата, а структурата - частично запазена. Доминират отрасли като дървообработващата, мебелна, целулозно-хартиена и химическа индустрия, машиностроене и обогатителните дейности, следвани от хранително-вкусовата, текстилна, шивашка, трикотажна и обувна промишленост. За някои от планинските райони се появяват и други отрасли - диверсифициращи икономиката, като производство на електрическа енергия – Белово, Батак и Пещера. Строителството е с относително по-голямо значение само за икономиката на Велинград и Брацигово. Оформянето на преработващата промишленост като водещ стопански отрасъл следвана от преобладаващо от отрасли на третичния сектор доказва наличието на икономическа диверсификация в планинските райони на проучваната територия. Развитието на този процес и в бъдеще ще помогне за преодоляването на част от проблемите на тези райони, свързани с по-ниските доходи, по-лошите условия на живот, ограничените възможности за реализация на младите хора, безработицата, проблема с миграциите и по-ниската раждаемост, които водят и до обезлюдяване на части от територията им.

- Третичният сектор се отличава с най-голям брой заети и фирми, но по-малък дял по брутопродукция. Водещи и по трите показателя сред отраслите му са: търговия, хотели и ресторанти (H), ремонт и техническо обслужване на автомобили и мотоциклети, на стоки за домакинството (G),

образование (P), хуманно здравеопазване и социална дейност (N), транспорт и съобщения (I), развити във всички селски райони. В сектора доминират микропредприятията, в които част от собствениците се самонаемат. Състоянието на сектора доказва добро развитие на услугите в планинските райони, но и необходимост от разнообразяването им и повишаване на тяхното качество. Това ще създаде нови работни места, ще направи планинските територии по-привлекателни места за населението и особено за младите хора.

- Оформилата се секторна структура на стопанствата на планинските райони при новите икономически условия е много по-тясно свързана с техния ресурсен потенциал. Териториалните им ресурси са важна предпоставка за развитието на многостранна икономическа дейност. Промислеността продължава да е по-добре развита, отколкото земеделието, но обслужващите дейности са водещи за стопанския им профил. В икономиката на планинските райони доминират малки и средни предприятия като брой стопански субекти, в някои отрасли и като заетост. По отношение на брутопродукцията водещи са големите фирми.

V. Перспективи за интегрирано развитие на планинските райони в Пазарджишка област – пространствени модели, основни насоки и приоритети.

Стратегическият характер на тази част на изследването произтича от една от задачите поставени за реализацията на основната цел.

В интегрираното развитие на територията на планинските райони се очертават възможности за създаване на интегрирани пространствени структури на надобщинско ниво. Сега съществуващите административно-териториални единици могат да бъдат включени в *пространствени модели* на локално и регионално развитие чрез формиране на **хоризонтални и вертикални (йерархични) клъстери**. Чрез тях може да се увеличава синергичния ефект на реализираните политики за развитие.

Хоризонталните клъстери предполагат равнопоставени партньорства между общините с относително сравними показатели на социалноикономическо развитие. Партньорството може да бъде диференцирано в две посоки: - с цел комплексно интегрирано развитие на всички области на отделните общини участващи в клъстера; - с цел реализиране на проекти концентрирани върху развитието на определени инфраструктурни, социални, културни или икономически приоритети от взаимен интерес.

Вертикалните клъстери предполагат пространствени партньорства между общини, които имат различна степен на развитие. Необходимо е да има ясно открояваща се община на базата на водещите си обслужващи и икономически функции. Основните ползи от реализирането на йерархичния модел на клъстеризация са свързани с възможностите за по-ефективно съвместно планиране и реализиране на интегрирани или секторни политики, диверсифициране на източниците на финансиране и преразпределяне на мащабите им в зависимост от възможностите на общинските бюджети.

В изследваната територия възможностите за създаване на пространствени модели за оптимизиране на локалното развитие, чрез клъстери на надобщинско ниво са и в двете посоки – хоризонтални и йерархични (вертикални). Хоризонтални клъстери могат да се формират и в двата масива. В родопският планински район те са два, на основата на двата големи водосбора на реките Чепинска и Стара. Във вертикалната клъстеризация на общините в изследваната планинска територия могат да се формират два йерархични клъстера: първия (включва всички общини в планинския район – Белово, Батак, Брацигово, Велинград, Пещера, Ракитово и Сърница), а втория (Панагюрище и Стрелча). Водещата роля в тях играят общините Велинград и Панагюрище както и техните административни центрове (като градове - центрове от четвърто ниво).

Основните рискове при реализиране на подобни пространствени модели, основани на клъстерния подход произтичат от възможностите за концентриране на значителни по обем отговорности и права в лицето на представителите на местната власт. Рискът от монополизиране на някои дейности (особено в йерархичния клъстер), които принципно са от взаимен интерес на всички участници в общността, могат да доведат до изместване на фокуса - от работа на основата на партньорството, към вземане на еднолични решения в полза на едни и ущърб на други от тях.

Общностните ползи се концентрират върху:

- намаляване на публичните разходи при планиране и реализиране на дейностите в локалното развитие;

- облекчаване достъпа до суровини и ресурси (напр. до минерални води или други природни богатства – горски, ловни и т.н.);

- създаване на условия за пространствено деконцентриран мултиплициращ ефект от ефективното използване на потенциала на участниците;

- разнообразяване на пакетите от предлаганите публични услуги;
- създаване и развитие на производства, които се стимулират чрез окрупняването и формирането на дълги икономически вериги.

Извършеният географски анализ на състоянието на ресурсния потенциал и социално-икономическия профил на планинските райони в Пазарджишка област е база за дефиниране на основните стратегически насоки и конкретизацията им чрез формулиране на приоритети за интегрирано развитие:

1. Опазване, съхраняване и устойчиво използване на природо-ресурсния потенциал на планинските райони.

1.1. Ефективна, природосъобразна експлоатация на основните минералните ресурси, включени в активен стопански оборот.

1.2. Подобряване на териториалната организация в стопанското използване на водноресурсния потенциал на планинските масиви.

1.3. Нова организация на собствеността, управлението и използването на минералните води, която да разшири ролята на планинските общини в нея.

2. Устойчиво развитие на човешките ресурси и работната сила.

2.1. Разработване и реализиране на стратегия за стимулиране на демографското развитие в районите с най-силни негативни процеси.

2.2. Създаване на условия за осигуряване на равнопоставеността на половете с цел активното им включване и участие във всички сфери на обществения живот.

2.3. Подобряване на качествените характеристики на работната сила, чрез развиване на система на учене през целия живот в районите на депопулация.

2.4. Развитие и насърчаване на активното стареене в отговор на съвременните демографски трансформации в периферните и рурални райони.

3. Стабилизация и диверсификация на локалните стопанства чрез развитие на интегрирани производствени структури.

3.1. Развитие на завършени или частични вериги от агробизнеса.

3.2. Организиране и развитие на регионални индустриални бизнес кълстери.

3.3. Създаване и развитие на интегрирани туристически продукти и услуги на алтернативния туризъм.

4. Подобряване на достъпа и повишаване на качеството на основните социални услуги в образованието и здравеопазването.

4.1. Осигуряване на достъпно и качествено образование чрез осъвременяване на образователната инфраструктура и осигуряване на нейната адаптивност спрямо нуждите на пазара на труда.

4.2. Реализиране на алтернативни (дистанционни и др.) форми на обучение и учене в отдалечените и труднодостъпни планински райони.

4.3. Повишаване разнообразието, качеството и ефективността на здравните услуги в руралните планински райони, чрез осигуряване на мобилни групи, предлагащи на пациентите на място периодично достъп до тях.

4.4. Организиране на нова, адекватна на географските условия Спешна и неотложна медицинска помощ, обезпечена с модерни технически средства и центрове за здравни услуги, комуникация и придвижване.

4.5. Постигане на високо ниво защита на човешкото здраве и интересите на потребителите по отношение на храните чрез прилагането на интегриран подход на контрол по цялата хранителна верига.

5. Подобряване на транспортната свързаност и достъпа до пазари и центрове на разнообразни и високотехнологични транспортни услуги.

5.1. Изграждане на устойчива транспортна система, чрез модернизация, ефективно поддържане и развитие на транспортната инфраструктура.

5.2. Ефективно интегриране на локалните транспортни мрежи в националната и европейската транспортна системи.

5.3. Реформиране и устойчиво развитие на масовия обществен транспорт в руралните райони, чрез включването на адекватни транспортни средства за превоз на пътници и товари.

5.4. Постигане на висока степен на безопасност и сигурност на транспортното обслужване, съобразно с екстремните условия във високопланинските територии.

5.5. Ограничаване негативното въздействие на транспорта върху природната среда, здравето на хората и ресурсите за развитие на туристически дейности.

6. Изграждане енергийна инфраструктура, повишаваща ефективността при използването на ресурси и гарантираща енергийна независимост.

6.1. Гарантиране енергийната сигурност и достъпа до качествена електрическа енергия в периферните райони.

6.2. Повишаване на енергийната ефективност на битовите и публични сгради.

6.3. Създаване на условия за интегриран вътрешен пазар на енергия и повишаване на ефективността на използване на ресурсите.

7. Укрепване на институционалната среда за по-висока ефективност на публичните услуги за гражданите и бизнеса.

7.1. Подобряване дейността на институциите и достъпа на местните общности до основните административни услуги.

7.2. Създаване на перманентни условия за усъвършенстване на уменията на администрацията и повишаване на административния капацитет.

8. Подкрепа за развитие на модерни иновативни дейности и инфраструктура, компенсиращи традиционните икономически активности.

8.1. Квалификация и развитие на местните човешки ресурси за нуждите на иновативните предприятия.

8.2. Повишаване на конкурентоспособността на предприятията, чрез засилване на участието на научните организации в дейността им.

8.3. Включване и активно участие на бизнес и граждански структури в международни иновационни мрежи.

9. Утвърждаване и разширяване ролята на неформалните структури на гражданското общество при създаване и реализиране на документалната база и конкретните дейности за интегрирано развитие на планинските райони.

9.1. Активизиране на дейността на МИГ (Местна инициативна група) в руралните планински райони, за синхронизацията на Стратегиите за местно развитие в тях с общинските планове за развитие и областната стратегия за развитие за новия програмен период 2014-2020 г.

9.2. Инициране на публична процедура, от двете действащи МИГ на изследваната територия по ПРСР 2007-2013 г. (МИГ Белово-Септември-Велинград и МИГ Панагюрище-Стрелча-Лесичово) за разработване на Стратегия за развитие на планинските райони и общи проекти по мярка 421 (вътрешнотериториално и транснационално сътрудничество).

9.3. Създаване на регионална асоциация на планинските райони в Пазарджишка област и активно включване в дейността ѝ, на подхода WOMP (водена от общността местно развитие) и МИГ по ос 4 от ПРСР 2014-2020 г.

Реализацията на така формулираните стратегически намерения могат да послужат за създаване на съвместен планов и/или програмен документ на всички планински общини в рамките на двата планински района. Неговата роля би се повишила, ако той се синхронизира или стане естествена част от стратегията за развитие на Пазарджишка област.

Заклучение.

Пространствената рамка, върху която се гради ефективната и устойчива политика за развитие на планинските райони се основа на приложението на интегралния териториален подход. Интегрираната политика на развитие прилагана в рамките на планинските райони съдейства за устойчивото използване на ресурсите на тяхната територия, диверсификацията на стопанската структура и усъвършенстването на инфраструктурата им. Приложението ѝ в пространствените отношения със съседните низинно-хълмисти територии е възможност за максимално компенсиране на ограниченията, които особеностите на географската среда налагат на социално-икономическото развитие на планинските райони.

Формирането на обща интегрирана политика в рамките на по-големи планински пространства се затруднява от голямото многообразие на подходи и критериите за дефиниране на териториалните планински общности. Почти четиридесетте години, в които вниманието към планинското развитие в Европа се задълбочава, показват необходимостта от постоянна еволюция на пространствените идеи, отговаряща на динамиката в социално-икономическите процеси в планинските райони.

Планинските райони се нуждаят от интегрирано развитие, базирано на усъвършенствана система от база данни, която да обслужва обективни статистически анализи за състоянието на

географската среда и нуждите на планинските територии. Постоянните природни затруднения, лимитиращи социалните и икономически дейности, поради топографски и климатични ограничения, както и/или поради тяхната периферност формират някои тенденции в социално-икономическото развитие на планинските райони в Европа.

Планинските райони в България са една относително хомогенна територия по отношение на редица показатели от социално-икономическия им статус и степен на развитие на включените в нея общини. Единственото изключение е Столична община, която единствено по природногеографските си показатели може да се определи като „планинска”. Що се отнася до вътрешнорайонните (в рамките на отделните масиви) и вътрешнообщинските различия се наблюдава естествено разнообразие, което изисква специална локална политика.

По отношение на регионална политика, целяща намаляване на регионалните различия има осезаема нужда да се увеличи подкрепата за изоставащите планински общности. Тези общности трябва да се поставят под общ знаменател при идентифицирането на специфични мерки за подкрепа на тяхното развитие. Пространственото развитие на планинските райони трябва да обърне внимание на специфичните условия в планинските райони и на различните секторни политики като:

- Устойчиво управление и ползване на природните ресурси в планинските територии; защита на почвите, водата и въздуха; защита на флората и фауната на природните обекти, техните хабитати и където се налага, предприемане мерки за тяхната рехабилитация; рекултивация на нарушени терени в районите на добив на минерални суровини.

- Социалната политика трябва да е насочена към рисковите групи в местните общности, които за съжаление се увеличават в последните години.

- Икономическите политики трябва да допринасят за разнообразяването и увеличаването на броя на дейностите, развитието на малките и средните предприятия, възраждането на традиционните занаяти и сътрудничеството между тях, както и включването им в интегриращи бизнес структури;

- Политиките за развитието на планинските райони разглеждат земеделието като много важен за местната икономика отрасъл без да го фаворитизира. Земеделието наред с някои други икономически дейности от първичния сектор (горско стопанство, лов и риболов), може да допринесе за икономическия просперитет на планинските райони. То би трябвало да се разглежда не като цел, а като средство за развитието им.;

- Индустиалните политики трябва да са насочени към възстановяването на загубените позиции на планинските райони в преработващите дейности в регионален и национален мащаб. Те могат и трябва да играят отново ролята на естествен двигател на интегриращото развитие на планинското пространство.;

- Трябва да се подкрепят инициативи, които допринасят за качествен устойчив туризъм, грижещ се за елементите на природната, социално-икономическата, културно-историческата и архитектурна среда на посетената планинска територия;

- Развитие на ефективен мултифункционален транспорт и инфраструктура, които да задоволяват освен локалните и регионални потребности, да е насочен и към нуждите на националния и международен трафик, което ще повиши интегриращата роля на планинските райони;

- Съхраняване и промотиране на локалната идентичност на планинските общности, разнообразието и богатството на тяхното културно наследство.

Подчертавайки разнообразието на планинските райони, политиката за интегрирано развитие подкрепя позицията за необходимостта от специфични решения за всеки район. Тези решения трябва да отстояват уникалността на района и да се основават на желанията на местните граждани за бъдещите насоки на неговото развитие. Това пряко кореспондира с новите идеи в ПРСР- ос 4, която утвърждава концепцията на подхода CLLD (Community Led Local Development) или ВМОП (Водено от общностите местно развитие).

Интегрираното развитие на руралните райони в планините с цел опазване на околната среда, въвеждане на добрите земеделски практики и създаване на алтернативна заетост е сред приоритетите на ПРСР. Диверсификацията на селската планинска икономика, преобладаваща за по-голямата част от планинските райони, чрез подкрепа на местния бизнес и насърчаване на локални инициативи и предприемачество, е в основата на познатия ендегенния модел на развитие на руралните райони. Той се доказва през 70-те и 80-те години в някои европейски страни, и е широко прилаган днес на територията на ЕС. Към него трябва да се стремят и нашите рурални райони в планинските територии.

Извършените класификации и анализ секторно-отрасловата структура на икономиката на планинските райони в Пазарджишка област показва, че могат да се правят само отделни паралели

между тях и европейските, защото на територията им протичат някои сходни социално-икономически процеси:

- Налага се модел на заетост с превес в обслужващата сфера, но за сметка главно на преработващите дейности, а не на земеделието;

- Протича процес на икономическа диверсификация, с нарастване дела на не земеделските дейности;

- Очертава се сериозно присъствие на малък и среден бизнес, който силно се влияе от протичащите социално-икономически и политически процеси в страната;

- Наличието на пръснати населени места, силно затруднява развитието на комуникациите и инфраструктурата;

- Присъствието на живи села със съхранени традиции, бит и култура, дава шансове на развитие на специализирани форми на туризъм.

Съществуват разбира се много повече различия, с които са свързани и проблеми им:

- няма стабилен сектор от малки и средни предприятия в преработващата промишленост и особено в агробизнеса, а само в сферата на услугите;

- планинските райони в проучваната територия са далеч от модела на мултифункционално земеделие и от дейности по опазване на природната среда и ресурси, осъществявани от земеделските стопани;

- проучваната територия представлява оазис от екологична гледна точка не само защото има много висок дял на защитени територии, но и защото огромна част от нея е включена в екологичната мрежа НАТУРА 2000, но която все по-често влиза в конфликт с редица инвестиционни намерения;

- по-голямата част от планинските райони имат големи възможности от екологична и агроклиматична гледна точка да развият биологично земеделие, но то е малко познато тук, поради липсата на обучени млади земеделски стопани, които желаят да се занимават с това;

- в проучваната територия няма общини които да увеличават населението си и тя не прави изключение от общите процеси в страната на стеснено възпроизводство, отрицателен естествен и механичен прираст, но тук тези проблеми не стоят толкова остро и се наблюдава обезлюдяване едва в начална фаза, което ги прави все още привлекателни за инвестиции;

- на този етап от развитието си руралните планински райони няма да могат да приложат ендегенния модел на развитие, които следват европейските и ще продължава да се разчита на външна помощ от страна на държавата, на европейските фондове или на външни инвеститори, с която да се изграждат и развият производствени и обслужващи дейности, които да използват ефективно местните ресурси.

Реалните възможности за осъществяване на интегрирано развитие и икономическа диверсификация планинските райони, са свързани с развитие на агробизнес кълъстери – „Родопско мляко”, „Родопски хмел”, „Средногорска роза и лавандула” или на индустриални кълъстери – „Мебел Родопи”, „Оптика Средногорие” др., които да създадат реални възможности за всички местни производители да излязат, както на вътрешния, така и на европейския и световен пазар.

Успоредно с това втората линия е свързана с по-пълното използване на рекреационния потенциал на планинското пространство. развитието на всички форми на алтернативен (селски, аграрен, СПА и уелнес, екологичен, вело, пещерен, екстрем, ловен и риболовен, културен) и традиционен (балнеолечебен, планински, ски) туризъм, изградената база за който в повечето от центровете е на много високо ниво, вече дава сериозен принос в редица общини за тяхната социално-икономическа стабилизация.

Трябва да се използва много по-активно възможностите на транзитното географско положение на планинските райони и най-вече на Родопския. Чрез него може да се работи по-активно за възстановяване на прекъснатите естествени стопански връзки на селищата от южните части на проучваната територия с крайбрежието на Егейско море и пристанищата. Така ще се създадат реални възможностите за интегрирано пространствено икономическо и инфраструктурно развитие със съседните територии не само на север, но и на юг. При новите променени политически и икономически условия ролята на границата с Р. Гърция е предимно интегрираща и се очаква тази ѝ роля да нараства. Създадените условия за активно трансгранично сътрудничество, могат да стабилизират икономическото и инфраструктурно положение на не малка част от селищата, като формират нови икономически активности.

Извършената работа по подготовката и осъществяването на това изследване на планинските райони в Пазарджишка област, трудностите и проблемите, с които се сблъскахме ни позволи да получим представа за част от проблемите на тези територии, които не се отнасят само за проучваната

територия, но имат национален характер. Затова си позволяваме тук да изкажем нашето мнение по някои от тези проблеми.

Ключов проблем за планинските райони в България според нас е тяхното дефиниране, определяне на териториалния им обхват и място в националното пространство. Необходимо да се помисли за някои промени, отнасящи се до:

- промяна на показателя за критерия надморска височина: препоръчително е той да бъде намален от 700 м поне на 600 м, както е в редица фундаментални географски изследвания на тези райони. Тя е по-реална за българските условия, тъй като сравнително ясно очертава различията на географската среда;

- да се уточни научно мястото и статута на планинските райони в националното пространство и то да се утвърди със специален закон, което да сложи край на институционалния хаос и интерпретации.

- да се приемат като основни граници за делимитация на планинските райони, границите на землищата на населените места, тъй като макар по същността си те да са административни, те са най-близко до границите, в които функционират планинските системи. В границите на планинските райони могат и трябва да се обособят рурални райони, райони с екологични ограничения и необлагодетелствани райони;

- необходимо създаване на обща дефиниция за планински район, която да отразява съвременните научни и публични виждания за планинските райони в България и ЕС.

Позволяваме си на базата на скромния ни опит натрупан в хода на изследването да предложим едно възможно определение. **Планинският район е природно обособена трайно съществуваща демографска и селищна пространствена общност, развиваща се на основата на специфични местни ресурси, с утвърдени културни и битови традиции, възможности за екологосъобразен начин на живот, и стремяща се да развива интегрираща модерна икономика, инфраструктура и услуги.**

Въпросът за обективното дефиниране на планинските райони не е самоцелен. Отговорът определя териториите от страната, които ще бъдат обект на втория стълб на ОАП и ПРСР, и които ще имат достъп до финансовите ресурси на ЕСФРСР, характера на политиката на национално ниво, нейните цели и задачи, методите и инструментите за реализацията ѝ. Липсата на достатъчно социално-икономически характеристики при дефинирането на планинските райони не позволява да се извърши типологизиране, отразяващо действителното им социално-икономическо развитие и възможностите за неговото интегриране в рамките на страната и ЕС. Затова е необходимо изработването на нова комплексна система от критерии и показатели за класификация на планинските райони и общините в техния обхват, съобразена с българските условия и отразяваща социално-икономическото им развитие и ресурсен потенциал.

Голямото природно богатство на планинските райони, в съчетание с богатата история, археология и уникална архитектура на селищата им, бит и традиции на местното население, разнообразие от културни ценности са считани за публични блага с много висока стойност. Те са от изключителна важност за развитието, както на самите планински райони, така и на съседните им низинно-хълмисти и равнинни територии. Затова трябва да се обръща по-голямо внимание на необходимостта от интегрирано развитие на тези географски свързани пространства, чрез съвместното устойчиво използване на техния потенциал.

Продължаващият процес на разширяване, ще поставя нови предизвикателства пред ЕС и неговата политика по отношение на планинските райони, които както е видно разширяват своя обхват. Планинските райони в новите страни членки притежават човешки и природен капитал, който е необходим за интегрираното им развитие, но и някои проблеми като бедността, по-ниската степен на изграденост на инфраструктурата, трудния достъп до финансов капитал, недостиг на модерни управленски умения, развиващо се гражданско общество, които се нуждаят от солидарност и активна подкрепа от страните с опит в реализирането на интегрирана планинска политика.

Изхождайки от значимостта на планинските райони за интегрираното развитие на европейското и национално пространство, както и от спецификата на природните и социално-икономически процеси е необходимо създаване на специална Комисия развитие на планинските райони към Европейския Парламент и Народното събрание. На дневен ред е и поставянето на въпроса за обособяването на политиката за интегрирано развитие на планинските райони като нова самостоятелна област на европейската и национална регионална политика.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Адаптирана е методика за класификация на планинските общини и е приложена към моделна за българските условия територия.
- Типологизирани са планинските общини в изследваната територия за нуждите на пространственото планиране и развитие.
- Извършен е анализ и оценка на потенциала за интегрирано развитие на планинските райони в Пазарджишка област.
- Формулирани са основни насоки и приоритети за интегрирано развитие на планинските райони в Пазарджишка област.
- Предложена е дефиниция на понятието планински район.
- Приложената методика за класификация и типологизиране на планинските общини и формулираните основни насоки за интегрирано развитие, които могат да намерят конкретно приложение в лекционния курс и семинарните занятия по дисциплините: „Проблемни райони в България” към МП „Развитие и управление на селските райони”; „Проблемно социално-икономическо райониране” и „Регионално планиране” към МП „Регионално развитие и управление”.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- Patarchanov, Pl. The mountain areas in Bulgaria – contemporary challenges in the development policy. Second International Conference “Global changes and new challenges of 21 century”, Sofia, Bulgaria, 2005.
- Патарчанов, Пл. Политики за развитие на планинските райони в Европейския съюз – регионални и локални особености. Сборник доклади от юбилейна научно-практическа конференция „Модернизация на икономиката – макроикономически, финансови и социални аспекти”, т.ІІІ , СА, Свищов. 2008.

Изказвам сърдечни благодарности на колегите от катедра „Социалноикономическа география” и от Геолого-географския факултет за компетентната научна и методическа подкрепа при подготовката и разработването на дисертационния труд.